

માનવ જીવન એક અમૂલ્ય ભેટ

— શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

માનવ જીવન: એક અમૂલ્ય ભેટ

લેખક
પં. શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

પ્રકાશક :
યુગ નિર્માણ યોજના વિસ્તાર ટ્રસ્ટ
ગાયત્રી તપોભૂમિ, મથુરા.

ફોન (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૧૨૮, ૨૫૩૦૩૮૮
મો ૦૯૮૨૭૦૮૬૨૮૭, ૦૯૮૨૭૦૮૬૨૮૮
ફેક્સ : (૦૫૬૫) ૨૫૩૦૨૦૦

પ્રાપ્તિ સ્થાન
શાખા અમદાવાદ
ગાયત્રી જ્ઞાનપીઠ, પાટીદાર સોસાયટી,
જૂના વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩
ફોન ૦૭૯-૨૭૫૫૭૨૫૨

સુધારેલી આવૃત્તિ- ૨૦૧૪ કિંમત રૂ. ૭.૦૦

प्रकाशक :

युग निर्माण योजना विस्तार ट्रस्ट
गायत्री तपोभूमि, मथुरा-२८१००३

लेखक

पं. श्रीराम शर्मा आचार्य

मुद्रक :

युग निर्माण योजना प्रेस,
गायत्री तपोभूमि, मथुरा-२८१००३

मथुरा

જીવન જીવવાની કુશળતા

પ્રત્યક્ષત: સાધનોનું જ મહત્વ માનવામાં આવે છે. તેના આધાર પર જ કોઈની ક્ષમતા યોગ્યતા, સફળતાનું અનુમાન લગાવવામાં આવે છે, પરંતુ આ સ્થૂળ દૈષ્ટિ છે. માત્ર સ્થૂળ જ નહિ અવાસ્તવિક પણ. કારણ કે સાધનો તમે તેટલાં જોય અંતત: તે જોય છે તો પદાર્થ જ. પદાર્થોને કોઈ પણ વ્યક્તિ ખરીદી શકે છે, સજાવી શકે છે, ભલે પછી એ વિષયમાં તે પ્રવીણ-પારંગત ન જોય.

બજારમાં ક્રીમતી વસ્તુઓની દુકાનો જોય છે. આ વસ્તુઓને વેચવાનું કામ મુનીમ-મુમાસ્તા કરે છે. તેઓ વસ્તુની વિશેષતા બતાવવાથી માંડીને ત્રાહકને લોભાવવા, ખરીદવા માટે આતુર કરવાનું કામ કરે છે. એમની કુશળતાથી જ દુકાન ચાલે છે. માલિક ભરપૂર લાભ ઉઠાવે છે, એમાંથી એક પણ એવો જોતો નથી કે જેણે એ વસ્તુઓના સંબંધમાં પૂરી જાણકારી મેળવી જોય. સ્પષ્ટ છે કે એમણે સાધન ભેગાં કરવાની અને તેને સજાવવાની જ યોગ્યતા મેળવી છે, બેકથી ઋણ લેવા, મોકાની જગ્યા શોધવા, સ્ફૂર્તિલા મુનીમ-મુમાસ્તા રાખવા, વસ્તુઓની જાહેરાત કરવાની કળાઓ શીખી છે. મશીનોને ચલાવવાનું, તેમાં કોઈ ખરાબી આવી જાય તો ઠીક કરવાનું કામ એમનું નથી કે જેઓ માલિક બની બેઠા છે અને અઠળક પૈસા કમાય છે. ક્રીમતી મશીનો તથા દુકાનોની વાસ્તવિક સ્થિતિ આ જ જોય છે. જોનારા ભલે શ્રેય માલિકને આપતા રહે.

મીઠાઈની નાની દુકાનનું ઉદાહરણ લો. તેમાં મીઠાઈ બનાવનારા

કારીગર અલગ-અલગ હોય છે. તેઓ ચુપચાપ એક ખૂણામાં બેસી મીઠાઈ બનાવવામાં લાગ્યા રહે છે. કોઈ મીઠાઈ બગડી જાય તો તેને સુધારવાનો ઉપાય પણ તેઓ જાણતા હોય છે. એમની કળા-કુશળતાના કારણે દુકાન પ્રખ્યાત થાય છે. ગ્રાહક એમના કારણે જ વધે છે અને માલિક એ આધાર પર માલદાર બને છે. પરંતુ દુકાન પર કામ કરનારા બીજા જ હોય છે. મીઠાઈ સજાવીને રાખનારા, તોલનારા, જરૂરી વસ્તુઓ બજારથી લાવનારા, સફાઈ તથા સ્ટોર વાળા આ બધા દુકાન પર કામ કરતા જોવા મળે છે, ગ્રાહક એમને જ ઓળખે છે. દુકાન એમના સહારે જ ચાલતી હોય એવું લાગે છે, પરંતુ એ રહસ્ય બહુ ઓછાને ખબર હોય છે કે એ દુકાનની સ્વાદિષ્ટ મીઠાઈયોની ખ્યાતિ કોની વિશેષતા પર નિર્ભર છે. એ તો પોતાની કુશળતા વધારતો અને ચુપચાપ પોતાનું કામ કરતો રહે છે. આજ વાત મશીનો, દરજી યા બીજી દુકાનોના સંબંધમાં કહી શકાય છે. તેનું પ્રત્યક્ષ, પ્રદર્શનાત્મક, સાધનપરક રૂપ બનાવી ખડું કરી દેવું અલગ વાત છે અને વિશિષ્ટતાઓના આધાર પર ખ્યાતિ અને પ્રામાણિકતા મેળવવી અલગ.

જીવનમાં પણ પ્રત્યક્ષ સાધનોનું મહત્વ દેખાય છે. ભગવાન તરફથી મળેલું સૌંદર્ય, વારસામાં મળેલું ધન, મોકાની જમ્યાએ દુકાન, કુશળ કર્મચારી વગેરેનું શ્રેય સંયોગોને જ આપી શકાય છે. વ્યક્તિત્વને શ્રેય ત્યારે જ આપી શકાય કે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારની મદદવગર પોતાની જાતે જ બધાં સાધન ભેગા કર્યાં હોય. મહાપુરુષોનાં નાનાં કામ પણ એમને અમર બનાવી દે છે, જ્યારે કે ધન કુબેરનું આકાશ-પાતાળ જેટલું ખર્ચેલું ધન લોકોની નજરમાં આવતું નથી. કારણ કે માનવી વિવેક બુદ્ધિ સાધનોનું બાહુલ્ય અને વ્યક્તિત્વના સ્તર આ બંને વચ્ચે કેટલું અંતર હોય છે અને બંનેમાંથી કોને કેટલી શ્રદ્ધા-પ્રશંસા મળવી જોઈએ એ સારી રીતે જાણે છે.

પ્રસંગ માનવ જીવનના ગૌરવનો છે. જેમની પાસે વધારે સાધન, સંરક્ષા, પદ, સન્માન છે, તેઓ ચામડાની આંખોને જ આંજી શકે છે, તેને એનું સૌભાગ્ય પણ કહી શકાય છે. પરંતુ જેનામાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ છે—વિવેક દૈષ્ટિ છે તે માત્ર એક જ વાત જુએ છે કે કર્તાના પોતાના વ્યક્તિત્વમાં ઉત્કૃષ્ટતાનો કેટલો સમાવેશ થયો છે.

સાધન જડ છે અને કૌશલ ચેતના. સાધન તો કોઈ પણ વ્યક્તિ ભેગાં કરી શકે છે, પરંતુ પોતાની આંતરિક ઉત્કૃષ્ટતાની છાપ બીજા પર છોડવી મુશ્કેલ કામ છે. વ્યક્તિના ચિંતન, ચરિત્ર, અને વ્યવહારમાં જેટલી ઉત્કૃષ્ટતા અને પ્રામાણિકતા હોય છે, એટલા જ પ્રમાણમાં બીજાં પર તેની છાપ પડે છે. આ આધાર પર જ મળેલી સફળતા અનુકરણીય—અભિનંદનીય બને છે.

દરેક કામમાં આકર્ષણ અને દબાણ આવે છે. તેનાથી વિચલિત ન થવું અને ઉત્કૃષ્ટતા ટકાવી રાખવી, એ કંઈ સામાન્ય કામ નથી. અસફળતાઓ, વિપરિત પરિસ્થિતિઓ અને આક્રમક પ્રતિકૂળતાઓ વિશેષ રૂપથી આદર્શવાદી જીવનચર્યા સાથે છેડા છેડ કરતી રહે છે. ક્યારેક—ક્યારેક તો એ એટલી ભારે અને વિકટ હોય છે કે માણસને હતાશ અને ઉદ્વિગ્ન કરી દે છે. આ પરીલાની ધડી હોય છે. આ ભક્ષીમાં સાચું સોનું જ પાસ થાય છે.

આદર્શવાદી વ્યક્તિને વિશેષ રૂપથી આવી પ્રતિકૂળતાઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેનાથી પાર થવું સિદ્ધાંતવાદી હિંમત અને દૈઢતાનું કામ છે. એ બધું ચરિત્રવાનો માટે જ સંભવ છે. ચરિત્રનો અર્થ છે—મહાન માનવીય જવાબદારીઓની ગરિમાને સમજવી અને તેનો કોઈ પણ હિસાબે નિર્વાહ કરવો.

આ આકાશમાં જમીનથી બહુ ઊંચાઈ પર શબ્દ, તારા ચમકતા જોવા મળે છે. આ એમનો વિસ્તાર અને પ્રકાશ છે, જે ચિર અતીતથી માંડીને

અત્યાર સુધી યથાવત ચમકતો જોવા મળે છે. આકાશમાં ઉઠતા ઝંઝવણ એમની સ્થિરતા અને ગરિમાને કોઈ આઘાત પહોંચાડી શકતું નથી. મનુષ્ય પણ જો આદર્શવાદી હોય તો તેના પતન-પરાભવનું કોઈ કારણ નથી.

જીવન મનુષ્યના હાથમાં સોંપવામાં આવેલી સૌથી મહત્વપૂર્ણ અમાનત છે. તેને માત્ર પેટ-પ્રજનન માટે વેડફી નાખવું જોઈએ નહિ. તેનો સદુપયોગ કરવો જોઈએ. પોતે ઊંચા ઉઠવું અને બીજાંને ઊંચા ઉઠાવવામાં જ મનુષ્ય જીવનની સાર્થકતા છે.

સુશિક્ષિત વ્યક્તિની સાચી ઓળખાણ

મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી અને કોલંબિયા વિશ્વ વિદ્યાલય, અમેરિકાના કુલપતિ શ્રી બ્રેસન કર્કને “સુશિક્ષિત ગણાવાનો અધિકાર કોને આપવામાં આવે” આ વિષય પર વિચાર કરવા માટે ન્યુયોર્ક શહેરમાં આમંત્રિત કરવામાં આવ્યા ભાષણ અને વિચારપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ બે જુદાં તત્વો છે. ભાષણ તો કોઈ પણ કરી શકે છે, પરંતુ કોઈ વિષયનું ગંભીર વિવેચન હર કોઈ કરી શકતું નથી. શ્રી બ્રેસન કર્ક ઉપરોક્ત વિષય પર જે લેખ વાંચી સંભળાવ્યો, તેને આખા વિશ્વના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને પ્રબુદ્ધ વ્યક્તિયોએ “વિચારોત્તેજક લેખ”ની સંજ્ઞા આપી. એમના એ મનનીય તથા પઠનીય વિચારો અહીંયા પ્રસ્તુત છે, જે જીવન જીવવાની કળા પર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

“વ્યક્તિ સુશિક્ષિત છે કે નહિ, એ જાણવું હોય તો આપણે ચાર તથ્યોને આધાર માનવો પડશે. (૧) તે જે કંઈ બોલે છે તે સ્પષ્ટ કે નહિ? (૨) તેણે જે કંઈ વાચ્યું છે તેમાંથી કોઈ આદર્શ અને આસ્થાઓ જીવનમાં ઉતારી છે યા નહિ, જો ઉતારી હોય તો એનામાં શું એટલું સાહસ છે કે તેના માટે ગમે તેવા ખરાબ સમાજ સાથે સંઘર્ષ કરે? (૩) શું તે સમાજ

સુધારની પ્રક્રિયામાં એવી ઈમાનદારી, સદ્ભાવ અને સહિષ્ણુતા વ્યક્ત કરી શકે છે, જેવી કે મા પોતાના પ્રિય બેટા માટે કરે છે ? (૪) આટલું જોવા છતાં તે નિરાશ તો નથી થતો ને ? વિપરિત પરિસ્થિતિઓમાં પણ જો તે આશ્વાવાદી જોય તો નિઃસંદેહ સુશિક્ષિત છે." આવો, આ ચારેયનો એક એક કરીને ખુલાસો કરીએ.

(૧) આપણી સામે બે વ્યક્તિ છે, એક ગામડાનો છે, અભણ છે. બીજો શહેરનો છે, શિક્ષિત છે. પહેલા વ્યક્તિને પ્રશ્ન કરીએ છીએ શું રસ્તામાં અમુક વ્યક્તિ મળ્યો હતો ? તેના જવાબમાં તે કહેશે- કદાચ મળ્યો હતો, મને લાગે છે કે તેણે સફેદ જાભો અને ધોતિયું યા લેંઘો પહેર્યો હતો, મેં બરાબર જોયો નથી. મારા ખ્યાલથી હાથમાં કોઈ વસ્તુ હતી." આ બધું બતાવે છે કે એ વ્યક્તિ વિચારશીલ નથી. જો વિચારશીલ હોત તો એક જ નજરમાં તેણે કેવાં કપડાં પહેર્યાં છે, હાથમાં શું છે, તેનું રૂપ, રંગ, કદ, કપડાંનો રંગ બધું જ મગજમાં ઉતારી લીધું હોત. તેની દૈષ્ટિ ઊંચી અને તીક્ષ્ણ નહોતી. તે એક ટૂંકી બુદ્ધિવાળો વ્યક્તિ હતો. તેથી તેની સામે જે કંઈ આવ્યું, તેણે અસ્તવ્યસ્ત ઢંગથી જોયું અને એવો જ વર્તોવ કર્યો.

શિક્ષિત વ્યક્તિએ એ જ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિશ્ચયાત્મક ઢંગથી આપવો જોઈએ. તેના વિચારોમાં સ્પષ્ટતા સાથે કલા અને શૃંગાર પણ જોવો જોઈએ, ત્યારે જ એમ કહી શકાય કે એ વ્યક્તિ શિક્ષિત છે. અસ્તવ્યસ્ત ભાવ એણે વ્યક્ત કરવા જોઈએ નહિ. આ જ પ્રમાણે પાંડિત્ય પ્રદર્શનના દંભમાં પડીને એવું પણ ન બોલવું જોઈએ કે પ્રશ્નકર્તા કંઈ સમજી જ ન શકે. એણે કહેવું જોઈએ-મિત્રવર ! જ્યારે હું રેલવે પુલ પાર કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એ સજ્જન મને મળ્યા હતા. એમના હાથમાં એક પુસ્તક હતું. ખમીસ અને લેંઘામાં તેઓ બહુ સુંદર લાગતા હતા." અભિવ્યક્તિ અંતઃકરણનું સ્વરૂપ બતાવે છે. તેથી સુશિક્ષિતની પહેલી પરખ એ છે કે

અભિવ્યક્તિમાં ગંભીરતા, સ્પષ્ટતા અને કલાત્મકતા હોવી જોઈએ. જો એ અસભ્ય, અસ્પષ્ટ વાત કરી રહ્યો હોય તો તે ભણેલો હોવા છતાં અભણ જ કહેવાશે. પછી ભલે તે શહેરમાં રહેતો હોય યા કોઈ ડિગ્રી મેળવી કેમ ન હોય.

(૨) એક સમય એવો હતો જ્યારે આપણા પૂર્વજો માર્ગદર્શક, નીતિજ્ઞ, ઉદાત્ત ચરિત્રવાળા હોતા હતા એમણે ધર્મ મર્યાદાઓ, સામાજિક અનુશાસન, પરંપરાઓ અને રીતિ રિવાજ એ ઢંગથી બનાવ્યા હતા કે આવનાર પેઢી તેના અનુસરણ માત્રથી આદર્શ જીવન જીવતી હતી. વ્યક્તિ ભીની માટી છે તો પૂર્વજો બીબું. બીબામાં માટી નાખતાની સાથે જ તેનું સ્વરૂપ એવું જ બની જતું હતું. પરંતુ આજે એ પરિસ્થિતિયો બદલાઈ ગઈ છે. આદર્શ અને શ્રદ્ધા માટે અત્યારે જીવનમાં કોઈ સ્થાન રહ્યું નથી. આદર્શો માટે લડવાની હિંમતની વાત તો વિચારી શકાતી પણ નથી. મોટાંના જીવનમાં કોઈ કમબહ્ધતા ન હોવાના કારણે પેઢીયો ઉચ્છૃંખલ અને અનુશાસન વિહીન બનતી ગઈ. આવી સ્થિતિમાં સુશિક્ષિત ગણાવાનો અધિકાર એમને મળશે જે વર્તમાનના વિચાર જંજાળમાંથી આદર્શ અને આસ્થાઓને પોતાની જાતે શોધી કાઢે અને પસંદ કરે. એનામાં એટલો વિવેક હોવો જોઈએ કે તે જે કંઈ શ્રેષ્ઠ છે તેને દૂરથી જોઈને ઝોળખી લે અને જ્યારે તેને જીવનમાં ધારણ કરવાનો પ્રશ્ન આવે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારના વિરોધનો સામનો કરવા માટે તૈયાર રહે. પોતાના વિવેકની રક્ષા માટે તેણે પોતાનાં માતા-પિતા સાથે લડવામાં પણ ખચકાવું જોઈએ નહિ.

આદર્શ અને અનુશાસન વચ્ચે બહુ ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જેમના જીવનમાં આદર્શ હોતો નથી, તેઓ જ અનુશાસનહીન અને અરાજકતાવાદી હોય છે. સુશિક્ષિતમાં આદર્શનું સ્થાન એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, કારણ કે એમની પર સમાજની વ્યવસ્થા અને શાંતિ

આધારિત છે.

(૩) વ્યક્તિ આદર્શવાદી જોય એટલું જ પૂરતું નથી. જો એ સામાજિક બુરાઈઓની પ્રતિ સંજ્ઞા અને તેને સદ્ભાવપૂર્વક દૂર કરવા માટે કૃત-સંકલ્પ ન થાય તો તેને શેષ અને શેટી માટે જીવતું રહેવું જોઈએ નહિ. પ્રાચીનકાળમાં બ્રાહ્મણો પોતાના જીવનનો ઉપયોગ સમાજને ઉન્નત બનાવવામાં કરતા હતા એમની સામે જીવનના અન્ય વિષય મોટા હતા એમની હ્રમદદીને સમજીને જ સમાજે એમની લૌકિક જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનું કર્તવ્ય નિભાવ્યું હતું. આજનો શિક્ષિત વ્યક્તિ જો પોતાના સ્વાર્થની ઉપેક્ષા કરીને સમાજને ભલાઈનો રસ્તો બતાવવા કટિબદ્ધ થઈ જાય તો સમાજ પણ તેની જરૂરિયાતો પૂરી કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. પરંતુ તેના માટે સૌ પ્રથમ પોતે સુશિક્ષિત છે એવું સાબિત કરવું પડશે. આટલું કર્યા વગર કોઈ સમાજનો હિંચકું બનવા માગશે તો પણ બની શકશે નહિ.

(૪) અત્યારે અનુશાસનહીનતા, ઉચ્છૃંખલતા, ઉદેહતા અને યૌન સ્વચ્છંદતા જેવી બુરાઈઓનું પૂર આવ્યું છે. બુદ્ધિ, કૌશલ અને કલાકારિતા સૌ ભેગાં મળીને તેને ધોષણ આપી રહ્યાં છે. વૈજ્ઞાનિક અને બુદ્ધિજીવી પણ પોતાના અહંકારની પૂર્તિ માટે સંસારને વિનાશ તરફ લઈ જઈ રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં સમાજ-સુધારની વાત વિચારવી પણ મુશ્કેલ કામ છે. આખો સંસાર સમાજ સુધારકોનો વિરોધી બની ગયો જોય એવું લાગે છે. તેથી બુરાઈઓ સામે લડવાની હિંમત બાંધતા પહેલાં એક વાત નિશ્ચિત કરી લેવી જોઈએ કે અમારું અસ્તિત્વ ભલે ન રહે, પરંતુ અમોને વિશ્વાસ છે કે અમે સમાજને સીધા રસ્તા પર લાવવામાં સફળ થઈ શકીશું. વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં આ આશા જ સાહસ અને શક્તિ આપી શકે છે. બાળકનો પ્રાણ નીકળતા સુધી જે પ્રકારે માતા આશા રાખે છે કે બાળક અવશ્ય સ્વસ્થ થઈ જશે. મૃત્યુની તો એ

કલ્પના પણ કરતી નથી. તે પ્રમાણે સુશિક્ષિતની અંતિમ પરખ એ છે કે એણે ભીષણ પરિસ્થિતિઓમાં પણ નિરાશ થવું જોઈએ નહિ. તેણે એ સમજવું જોઈએ કે સમાજ સુધાર શિક્ષિતનું અનિવાર્ય ધર્મ કર્તવ્ય છે, તેને પૂરું કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારના ક્ષણની આશા રાખવી જોઈએ નહિ. આ નિષ્ઠા જ શિક્ષિત અને સુશિક્ષિત કહેડાવવાનું ગૌરવ પ્રદાન કરી શકે છે અને અસુંદરને સુંદર બનાવી શકે છે.

વ્યવહારની શિષ્ટતા પ્રત્યક્ષ ક્ષણદાયી

કોણ વ્યક્તિ કેવી છે ? એ જાણવું બહુ મુશ્કેલ કામ છે. તેના માટે લાંબા સમય સુધી જે તે વ્યક્તિ પાસે રહી તેની ગતિવિધિઓનું મંભીરતાપૂર્વક અધ્યયન કરવું પડે છે. જો તેમાં કયાશ રહી જાય તો જેને સાચો સમજવામાં આવ્યો હતો તે ખોટો નીકળે છે. ઘણીવાર ઉપેક્ષિતોમાં પણ એવા નીકળે છે, જેને કાદવનું કમળ યા કોલસાની ખાણનો હીરો કહી શકાય, પરંતુ આ બધું ઊંડી તપાસ કર્યા પછી જ જાણી શકાય છે. સામાન્ય પરિચયથી કોણ વ્યક્તિ કેવી છે તે જાણી શકાતું નથી. આ અનભિજ્ઞતાના કારણે ઘણીવાર જોખમ પણ ઉઠાવવું પડે છે.

કોણ વ્યક્તિ કેવી છે એ જાણવા માટેનો એક સરળ ઉપાય છે—શિક્ષાર્થનું અવલોકન. સભ્ય વ્યક્તિની વાણીમાં શાલીનતા હોય છે, જે મોં ખોલતાં જ પ્રગટ થાય છે. પોતાની અભિવ્યક્તિ નાગરિક સ્તરની હોવી અને બીજા પ્રત્યે આદરનો ભાવ પ્રગટ કરવો—આ બંને પરસ્પર મળીને વાણીની શિષ્ટતા પ્રગટ કરે છે. આ પરિચય કલમથી પણ મળે છે. પત્ર વાંચીને પણ પત્ર લખનાર વ્યક્તિ કેવો છે, તે જાણી શકાય છે. પ્રશ્ન પૂછનાર અને તેનો જવાબ આપનાર વ્યક્તિ પોતાની વાણીમાં નમ્રતા, સદ્ભાવનાનો કેટલો સમાવેશ કરે છે, તેને જોઈને પાસે બેસેલી વ્યક્તિ

બંને પક્ષોમાંથી કોનામાં કેટલી સજ્જનતા છે, તેનું અનુમાન લગાવી શકે છે. વસ્તુતઃ સજ્જનતાનો વ્યવહાર જ કોઈ વ્યક્તિના સ્તરનો પરિચાયક છે. આ જાણકારી પછી જ પ્રશ્ન થાય છે કે કોની સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો, સંબંધ બાંધવો યા સહયોગ આપવો જોઈએ ? વાણીને પ્રવક્તાનું પદ આપવામાં આવ્યું છે. જ્યારે તે બોલવાનું શરૂ કરે છે, ત્યારે કામકાજના પ્રસંગોને જ પૂરા કરતી નથી, પરંતુ બોલનારની શાલીનતાનું સ્તર પણ બોલી નાખે છે. તેમાં માત્ર શબ્દ ભાવ જ હોતા નથી, એવી ગંધ પણ ભળેલી હોય છે જેનાથી વ્યક્તિના મર્મસ્થળને ઓળખી શકાય, એની સજ્જનતાની પ્રામદ્યિકતાનું સ્તર માપી શકાય. તેથી બોલતી વખતે આપણી શબ્દાવલિ શિક્ષિતો જેવી હોવી જોઈએ, સાથે વાણીમાં મીઠાશ પણ હોવી જોઈએ. તેમાંથી સજ્જનતાની કૂલો જેવી સુવાસ આવવી જોઈએ.

વાણી પ્રથમ પ્રયોગ છે. તે એટલી સશક્ત છે કે શબ્દ ગમે તે હોય બોલનારની સુસંસ્કારિતા- કુસંસ્કારિતાનો પરિચય ખુલ્લાં પાનાંની માફક આપી દે છે. ત્યાર બાદ શિષ્ટતાની પરિધિમાં વ્યવહારના શબ્દો આવે છે. જેમ કે બેસવા માટે સ્વેચ્છથી એ જગ્યા પસંદ કરવી, જે સર્વસાધારણ માટે માનવામાં આવે છે. ત્યાર પછી જો કોઈ ઊંચા આસન પર બેસવા માટે વિશેષ આગ્રહ કરવામાં આવે તો બેસવું જોઈએ. જોતાં જ આવનાર વ્યક્તિનું ઊસતા મોંએ સ્વાગત કરવું, તેના આગમનને પ્રસન્નતાનો વિષય બતાવવો, કુશળ સમાચાર પૂછવા-આ પ્રારંભિક સ્વાગત એવું છે જે કામ છોડીને પણ કરવું જોઈએ. ત્યાર બાદ કોઈ જરૂરી કામ રોકાઈ ગયું હોય તો આજ્ઞા માંગીને પૂરું કરી લેવું જોઈએ. અતિથિનું કમ સે કમ પાણીથી તો સ્વાગત કરવું જ જોઈએ. કોઈ નિરર્થક વ્યક્તિ હોય અને તેનાથી પીછે છોડાવવો જરૂરી હોય તો વાત જલ્દી પૂરી કરી લેવી જોઈએ. છતાં પણ પોતાની તરફથી તો શિષ્ટતાનો

નિર્વાહ થવો જ જોઈએ. કોઈને કડવા શબ્દો બોલવા ન જોઈએ અને ન કોઈને ધમકી આપવી જોઈએ. સામેવાળી વ્યક્તિ ગુસ્સામાં આવીને ગમે તેમ બોલવા લાગે છે તો તેને બોલવા દઈ, જ્યારે ગુસ્સો શાંત થાય ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી દેવી જોઈએ.

શિષ્ટતા એક ઉપયોગી, લાભદાયક અને સમાધાનકારક પ્રવૃત્તિ છે. આનાથી ઊલટું ઉજ્જડ મનથી બીજાનું જેટલું અપમાન થાય છે, તેના કરતાં વધારે પોતાની બેઈજજતી થાય છે. તેથી સમજદારોમાંથી કોઈએ પણ આ નુકસાનનો સોદો હાથમાં ન લેવો જોઈએ.

જોવામાં આવ્યું છે કે અશિષ્ટ વ્યવહાર કરવાનો-આવેશમાં આવીને ઉકળી જવાનો સ્વભાવ બાળપણથી જ શરૂ થાય છે અને તે ધીરે ધીરે જડ પકડતો જાય છે. તેથી વડીલોએ, અધ્યાપકોએ બાળકોના સંબંધમાં કામકાજની વાતો સિવાય એ પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે તેઓ ખોટા રસ્તે તો જઈ રહ્યાં નથી ને ? કુટુંબોમાં ગંદા રહેવાની આદતની માફક અશિષ્ટ વ્યવહાર કરવાની વાત પણ ખરાબ છે. તેના માટે એમને શરૂઆતમાં જ ટોકવા અને શિખવવામાં આવે, બાળકોને ઉપદેશ બહુ ઓછો પાદ રહે છે. તેથી સારો ઉપાય તો એ છે કે બાળકોને જેવું શિખવવું હોય, તેવું આચરણ વડીલોએ કરવું જોઈએ.

વાતચીતમાં એમને આપ કહીને બોલવામાં આવે, નામની સાથે “છ” શબ્દ જોડવામાં આવે. એમની સાથે વાતચીત સજ્જનતાની ભાષામાં કરવામાં આવે અને વ્યવહાર શિષ્ટતાની મર્યાદાઓને અનુરૂપ હોવો જોઈએ. આ વિષયનું તેઓ અનુકરણ કરવાનું શરૂ કરે છે. ન એમને “તુ” શબ્દ બોલવામાં આવે અને ન તેની પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થવા દેવામાં આવે. આવું કરવાથી શિષ્ટતાની માન-મર્યાદાઓથી અવગત થઈ જાય છે અને તેના નિર્વાહમાં અભયસ્ત થઈ જાય છે. કપડાં, વાળ, બેસવાની રીત પણ એમને બતાવવામાં આવે કારણ કે માત્ર બોલચાલથી જ

નહિ, પરંતુ રહેણી-કરણી અને રીતિ-નીતિથી પણ શું ઉચિત છે અને શું અનુચિત છે, તેની ખબર પડે છે આમ તો ચિંતન-ચરિત્ર પણ ઉન્નુષ્ટતા અને આદર્શવાદિતાથી ભરેલું હોવું જોઈએ, પરંતુ આ બધું તો જોયા પછી પોતાની સ્થિતિનો પરિચય આપે છે. સર્વપ્રથમ પહેલા સાક્ષાત્કારમાં જ એ વાત પ્રગટ થઈ જાય છે કે કઈ વ્યક્તિ કયા સ્તરની છે ? એના વ્યક્તિત્વનું વજન કેટલું છે ? આ બધું તેની વાતચીત અને રહેણી-કરણી પરથી જાણી શકાય છે, તેથી જે પ્રત્યક્ષ છે, તેના સંબંધમાં વધારે જાગૃક રહેવાની જરૂર છે.

કેટલાય લોકો મોટી ઉંમર થઈ ગયા પછી પણ ગુણ, કર્મ, સ્વભાવની દૈદ્યથી બાળક જેવા જ રહે છે. એમને પ્રૌઢ શિક્ષા સ્તર પર વ્યવહારમાં સજ્જનતાનો સમાવેશ કરવાનો પાઠ ગમે તે ઉંમરમાં ભણાવી શકાય છે. તેના માટે સીધો અને સરળ ઉપાય એક જ છે કે પોતાની તરફથી સારો વ્યવહાર કરવામાં આવે. બીજાએ શું કહ્યું અને શું કર્યું ? તેના માટે બરાબર એવો જ વ્યવહાર કરવો તર્કની દૈદ્યથી ઠીક હોઈ શકે છે, પરંતુ તેનાં દૂરગામી પરિણામ બહુ ખરાબ આવે છે. વિચારશીલ ભાવિ પરિણામ અને સંભાવનાઓને જ મહત્ત્વ આપે છે અને એ મુજબ વ્યવહાર કરે છે.

અતિથિ સત્કાર સિવાય વિચાર વિનિમયના પ્રસંગોમાં પણ મોટે ભાગે શિક્ષાચારનું જ પ્રગટીકરણ થાય છે. પત્રાચારમાં પણ ભાવ-સંવેદનાઓની ઝલક રહે છે. શિક્ષિતોને એમની ચાલ-ચલગત હાવ ભાવથી સહજ ઓળખી શકાય છે. આ પ્રમાણે આણુધરોને પણ એમની ચાલ-ચલગત જોઈને ઓળખી શકાય છે. મેલાં કપડાં, ખુલ્લાં બટન, ટૂટેલા ચંપલ, મોટા વાળ જોઈને પણ કોઈની અસભ્યતાને આંકી શકાય છે. પોતાના પરિવારમાં શિક્ષતાના વખાવરાણનું પ્રચલન રહેવું જોઈએ. દરેક સદસ્યો એક-બીજાને સન્માન આપે, ઉચિત મર્યાદામાં

પ્રશંસા કરે અને પ્રોત્સાહન આપે. દિલ તોડનારી, નિરાશ કરનારી વાતો ન કહે. સન્માનથી સદ્ભાવ વધે છે. સારું આચરણ કરનાર સન્માનિત થાય છે. અને તેને અનાયાસ જ બીજાનો સદ્ભાવ-સહયોગ મળે છે. વ્યવહારની શિષ્ટતા એક પ્રકારથી પ્રત્યક્ષ લાભનો સોદો છે.

વાર્તાલાપ પણ એક કળા-કૌશલ

દૈનિક જીવનમાં આપણે એવા કેટલાય વ્યક્તિઓને જોઈએ છીએ, જેમની ન તો કોઈ વાત માને છે અને ન એમનો કોઈ સાચો મિત્ર, હિતેચ્છુ, શુભ ચિંતક હોય છે. તેઓ જેની સાથે વાત કરે છે, તે એમનો દુશ્મન બની જાય છે. આ દુશ્મનાવટ ઊભી થવાનું કારણ હોય છે- વાર્તાલાપ કરવાનો ઢંગ. જેમની સાથે વાત કરે છે, એવી ભૂલ કરી જાય છે કે તેનાથી સામેવાળાના મનને ઘાતું દુઃખ થાય છે અને તેના પ્રત્યે ખોટી ધારણા બાંધી લે છે, અન્યથા વાક્યાતુર્ય અને વ્યવહાર કુશળતાના બળ પર તો આખું વ્યાવસાયિક ક્ષેત્ર ચાલી રહ્યું છે.

વાતચીત કરવી વસ્તુતઃ એક કળા છે, અન્યથા વાતો તો મુંગા-બહેરાને બાદ કરતાં દરેક કરે છે. પરંતુ કોણ કોનો કેવી રીતે પ્રભાવ સ્પર્શ કરે છે? એ જોવામાં આવે તો ખબર પડશે કે કેટલાય લોકોની વાતો માથું ચડાવનારી યા મન ખાટું કરનારી અશ્વવા હૃદયને ઠેસ પહોંચાડનારી હોય છે. કેટલાય વ્યક્તિઓની વાતો મોં-માથા વગરની હોય છે. ન તો તેઓ પોતાના શબ્દોનો પ્રયોગ સમજી વિચારીને કરે છે અને ન એમને એ વાતનું જ્ઞાન હોય છે કે ક્યા પ્રસંગે કેવી વાત કરવી જોઈએ. પરિણામે એમની વાતો કંટાળો લાવનારી અને અપ્રાસંગિક જ

બની જાય છે.

વિશ્વ વિખ્યાત વિચારક સ્વેટ માર્ટનના અનુસાર વ્યાવહારિક જીવનની સફળતા માટે વાક્યાનુર્યની સાથે વ્યવહાર કુશળતા, શિષ્ટતા, સજ્જનતા, મધુરતા, વગેરે સદ્ગુણો જો વ્યક્તિના જીવનમાં ઉતરી જાય તો જીવન સંત્રામમાં સફળતા મળવી સુનિશ્ચિત છે.

પોતાની વાતચીતમાં પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરવો, લોકોનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવું તથા એમનો સહયોગ પ્રાપ્ત કરવો, એક મહત્વપૂર્ણ ઉપલબ્ધિ છે.

વ્યવહાર કુશળતા અને વાક્યાનુર્ય પુસ્તકોનો વિષય નથી. ઉપદેશ સાંભળીને પણ એ શીખી શકાતું નથી. આ અંતરંગનો વિષય છે, તે વિવેકથી પ્રાપ્ત થાય છે. છતાં પણ કેટલાંક એવાં સૂત્રો છે, જેના આધાર પર વિવેક જાગૃત કરી શકાય છે અને અનુભવના આધાર પર વાક્યાનુર્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

વાક્યાનુર્ય માટે પહેલી શરત એ છે કે મનમાંથી ડર કાઢી નાખવો જોઈએ. સંતુલન અને ધૈર્ય રાખવું જોઈએ. અધીરતા અને અનિશ્ચિતતાની મનઃસ્થિતિ ન રહેવા દેવી જોઈએ. શબ્દ વિન્યાસમાં મધુરતા, શક્તિનતા જરૂરી છે. ભાષાનું સારગર્ભિત તથા અર્થપૂર્ણ હોવું જરૂરી છે. સાંભળનારની રૂચિનું ધ્યાન રાખી વાતને ટૂંકાણમાં સમાપ્ત કરવાની આદત પાડવી જોઈએ. અભદ્ર અને ગંદાં ઉદાહરણ, અપશબ્દ અને વ્યંગાત્મક, આલોચનાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ શિષ્ટ લોકો માટે શોભાસ્પદ નથી. તેથી વર્ત્તાલાપમાં તેનું વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. જ્યાં સુધી સંભવ હોય ત્યાં સુધી પોતાની વાત સંક્ષિપ્ત અને અર્થપૂર્ણ કહેવાની આદત પાડવી જોઈએ. આવું કરવાથી ભૂલો પણ ઓછી થાય છે અને વર્ત્તાલાપ પણ અર્થપૂર્ણ રહે છે. કુશળ વાતચીત માટે વાતોડીયા

બનવું જરૂરી નથી. વસ્તુતઃ વાક્યાતુર્ય અને વધારે બોલવામાં પરસ્પર કોઈ સંબંધ નથી, બંને અલગ-અલગ છે. વાક્યાતુર્ય એક ગુણ છે, જ્યારે કે વાચાળતાની ગણના દોષોમાં કરવામાં આવે છે. સાર્થક શબ્દોમાં મંતવ્ય પૂરું કરી લેવાની વાતનો અભ્યાસ વધારે ઉપયુક્ત રહે છે. આવા લોકો સામાજિક જીવનમાં સફળ થાય છે અને સન્માન મેળવે છે. વાચાળ અને ઓછી જાણકારી ધરાવનારાઓને હલકા સ્તરના માનવામાં આવે છે અને તેઓ અસન્માનને પાત્ર બને છે. સાચા અર્થમાં વ્યક્તિત્વ સંપન્ન એ છે કે જેમને યોગ્ય સમયે યોગ્ય બોલતાં આવડે છે.

પ્રશંસાની સર્જનાત્મક શક્તિ

અંતરના ઊંડાણમાં એક ચેતન ચિનગારી એવી છે, જે પોતાનું સન્માન ઈચ્છે છે, ગૌરવાસ્પદ બનવા માટે આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે. આ તરસ જેનાથી શાંત થાય છે, તે એને પ્રિય લાગવા માંડે છે. પ્રશંસા એક પ્રકારનું પ્રોત્સાહન છે, એક સંદેશ છે, જે દરેકને સ્પષ્ટ બતાવી દે છે કે તેને કયા રૂપમાં પસંદ કરવામાં આવે છે. ખેલાડીઓને શિખવાડતી વખતે શિક્ષક જા યા શાબાસ કહે છે તો તે એમને પ્રોત્સાહિત કરી એમના અંગ ચાલન પ્રક્રિયા પર પોતાની સ્વીકૃતિવાળી મજેર લગાવી દે છે, તેનો વધારેને વધારે ઉપયોગ કરી ખેલાડી પ્રવીણ બને છે.

પ્રશંસા કરવાની, પ્રોત્સાહિત કરવાની જ્યારે પણ તક મળે તેને જતી ન કરવી જોઈએ-તેનાથી પ્રશંસા કરનાર વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા વધે છે. આ

સિવાય તેના દ્વારા માર્ગદર્શન તથા દોષ નિવારણ પણ થઈ શકે છે. પ્રોત્સાહન, પ્રશંસા શિક્ષણ પ્રક્રિયાનું એક અતિ આવશ્યક અને વ્યાવહારિક અંગ સાબિત થાય છે. ચિત્રકળાના એક શિક્ષક ગૃહકાર્ય ન લાવનાર વિદ્યાર્થીઓને રોજ ખખડાવતા હતા એક દિવસ એમણે એવું કૃત્ય કે જેઓ ગૃહકાર્ય નહોતા લાવતા એમને કૈંઈ ન કહ્યું, પરંતુ જેઓ નિયમિત લાવતા હતા એમની પ્રશંસા કરવા માંડી. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હોમ-વર્ક કરનારા વિદ્યાર્થીયોની સંખ્યા બમણી થઈ ગઈ, સાથે સાથે શિક્ષક પણ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય થવા લાગ્યા.

સંસારમાં સર્વથા ગુણ વગરનો વ્યક્તિ કોઈ નથી. શોધવા બેસીશું તો નિકૃષ્ટ વ્યક્તિમાં પણ કોઈને કોઈ ગુણ અચૂક મળી આવશે, જૂઠું બોલ્યા વગર પણ વ્યક્તિમાં જે પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ ગુણ જોવા મળે, તેની ચર્ચા કરી દેવી પોતાની સદ્ભાવનાનું પ્રગટીકરણ છે, તેનાથી વ્યક્તિ અનુકૂળ પણ બને છે અનુકૂળ બન્યા પછી તેને એ સલાહ પણ આપી શકાય છે કે જે તેના માટે ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. સાથે જ જેના ચરિતાર્થ થતાં પોતાનો આદર્શવાદી દૈષ્ટિકોણ પણ પૂરો થાય છે. આ સંબંધમાં એક એવી નવવિવાહિતાનું દૈષ્ટાંત રીડર્સ ડાઈજેસ્ટ પત્રિકામાં આવ્યું છે, જેના પતિ અને સસરા બંને અફસરી મિજાજવાળા હતા, જે મોટેભાગે હુકમ ચલાવતા હતા, ભોળી પત્ની બધું જ સહન કરી લેતી, પરંતુ જ્યારે તેના પતિ અથવા સસરા પોતાનાં નાનાં-મોટાં કામ પૂરાં કરી તેના કામમાં મદદ કરતા તો પત્ની પોતાની પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતી અને એમને સન્માન આપતી હતી. આ રીતે તેણે બંનેને પોતાના આદર્શોને અનુરૂપ વાળવામાં સફળતા મેળવી.

પ્રશંસા અને પ્રોત્સાહન દ્વારા આગળ વધારવું, ઊંચે ઉઠાવવું જેટલું સરળ છે, તેટલું બીજા કોઈ પ્રકારે નથી. પ્રશંસા પછી

મંદી આદતોને કેવી રીતે છોડી વધારે પ્રતિભાશાળી, સજ્જન, દેવતુલ્ય બની શકાય છે, તેનું પણ માર્ગદર્શન, આપી શકાય છે. આ દુર્ગુણો તરફ આંગળીયો કરવામાં આવશે તો વ્યક્તિ ચિકિત્સા જશે.

સકારાત્મક પ્રોત્સાહન દ્વારા વ્યક્તિના આચરણમાં સુધાર ત્યારે જ સંભવ છે, જ્યારે તે ઊચિત સમયે જ આપ્યું જોય. ઉદાહરણ માટે કોઈ બાળક સાઈકલ શીખી રહ્યું જોય, એ સમયે તેને પ્રોત્સાહન આપવું ઠીક છે, પરંતુ જ્યારે તેને સાઈકલ આવડી ગઈ જોય, ત્યારે પણ શાબાસ-ઠીક કહેવામાં આવે તો ગાંડપણ ગણાશે. શીખવામાં આવેલી વાત યાદ રહે એ માટે ક્યારેક-ક્યારેક પ્રોત્સાહન આપી શકાય છે.

પ્રશંસા-પ્રોત્સાહન એક એવું સુધારાત્મક શસ્ત્ર છે, જેના દ્વારા માત્ર મનુષ્યને જ નહિ પશુ-પક્ષી જેવાં સ્વચ્છંદ પ્રાણીઓને પણ સુધડ બનાવી તેમની પાસેથી કામ લઈ શકાય છે. ન્યૂયોર્ક શહેરના એક પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં સફાઈનું કામ ચાલી રહ્યું હતું. આ સ્વચ્છતા અભિયાનની અંતર્ગત એક ગોરીલાને પાંજરામાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો હતો, જેથી પાંજરું બરાબર સાફ કરી શકાય. પરંતુ ગોરિલાએ બહાર ન આવવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. તેને કેળાં આપવામાં આવ્યાં, પરંતુ ખાઈને પાછો અંદર પહોંચી જતો. ધણા પ્રયત્ન કરવા છતાં બહાર ન નીકળ્યો. અંતે હારી-થાકીને મુખ્ય પ્રશિક્ષકને બોલાવવામાં આવ્યો. એમણે કહ્યું કે જ્યારે વાંદરો દરવાજામાં બેઠો જોય ત્યારે તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, પરંતુ જ્યારે તે સ્વયં બહાર આવે ત્યારે તેને ભોજન આપી પ્રોત્સાહન કરવામાં આવે. પ્રોત્સાહન ત્યારે જ આપવું જોઈએ, જ્યારે ઈચ્છિત કાર્ય થઈ રહ્યું જોય. એવું જ કરવામાં આવ્યું અને ઈચ્છિત પ્રયોજન પૂરું થયું. વસ્તુતઃ અભીષ્ટ કાર્યની સંભાવનામાં અગાઉથી જ પ્રોત્સાહન આપવું વ્યર્થ છે.

સમયથી પહેલાં આપવામાં આવેલું પ્રોત્સાહન લાભદાયક સાબિત

થતું નથી. તેમાં ક્યારેક-ક્યારેક આપણે આગળ ચાલીને અસફળ થનારાં કાર્યોને પણ પ્રોત્સાહિત કરવાની ભૂલ અજાણતાં કરી બેસીએ છીએ. પ્રોત્સાહન સકારાત્મક હોય કે પછી નિષેધાત્મક, પરંતુ સમય પર જ આપવું જોઈએ. કામ ચાલતું હોય ત્યારે યા કામ પૂરું થતાં-થતાં પ્રોત્સાહન આપી દેવું જોઈએ. કામ પૂરું થયા પછી આપવામાં આવેલું પ્રોત્સાહન નિષ્પ્રભાવી જ નહિ, સમસ્યાત્મક બની જાય છે. ઉદાહરણ માટે કોઈ કલાકારને કહીએ કે ગઈ કાલનો તમારો અભિનય બહુ સારો હતો. આ પ્રોત્સાહનનો ઊલટો અર્થ તે એમ પણ કાઢી શકે છે કે ગઈ કાલનો અભિનય સારો હતો અને આજનો ખરાબ. જ્યારે કે કહેનાર વ્યક્તિનો આવો અભિપ્રાય નહોતો. ધાર્યું પરિણામ આવતાની સાથે જ આપવામાં આવેલી ધક-ધમકી બાળકો પર અંકુશનું કામ કરે છે. બાદમાં ધમકી આપવાથી તેનો કોઈ જ પ્રભાવ પડતો નથી. જે કંઈ કહીએ તે કાન તળે કાઢી નાખે છે. પ્રોત્સાહન પરિવર્તનશીલ અને સર્જનાત્મક હોવું જોઈએ. એક જેવું પ્રોત્સાહનનું પોતાનું મહત્વ ગુમાવી બેસે છે.

અંતરાત્મા પોતાની ગરિમા ભૂલતો નથી. ગમે તે પ્રકારે સ્નેહ-સન્માન મેળવવા માટે હાથ-પગ પછાડતો રહે છે. વ્યક્તિમાં સૈદ્ધ્ય સજ્જ, સસ્તા પ્રદર્શનથી યા ઉપહાર આપીને લોકોને તેના માટે ઉશ્કેરે છે. આ લલક-લિપ્સા મનુષ્ય સિવાયનાં અન્ય પ્રાણીઓમાં પણ જોવા મળે છે. મનોવિદ બી. એફ. સ્કીનરે જોયું કે એક છોકરી ઈચ્છતી હતી કે તેનો કૂતરો તેની સાથે-સાથે ફરે, પરંતુ કૂતરો તેનાથી દૂર ભાગી જતો અને બોલાવવા છતાં આવતો નહોતો. સ્કીનરે કૂતરાની પ્રશંસાવાળી યોજના બતાવી. જ્યારે કૂતરો વગર બોલાવ્યે તેની પાસે આવતો ત્યારે તેને ખૂબ વ્હાલ કરતી અને સારું-સારું ખવડાવતી, હવે એ જ કૂતરો એક અવાજમાં આવવા લાગ્યો.

કાયર ફાયરે જોયું કે બાળકો પર ધાક-ધમકીની કોઈ અસર થતી નથી ત્યારે એમણે સકારાત્મક પ્રોત્સાહન આપવાનું શરૂ કર્યું. ભોજન કરી લીધા પછી જ્યારે બાળકો વાસણ માંજવા તથા બીજા કામમાં મદદ કરવા માટે આગળ આવતાં ત્યારે એમની મા એમને ગળે લગાવીને પ્રોત્સાહન આપ્યું. બે-ચાર શબ્દો કહીને પ્રોત્સાહિત કરવા લાગી. સારાં કામની પ્રશંસા થતાં બાળકો નિયમિત રીતે એ કામ કરવા લાગ્યાં અને ધીરે ધીરે ધરનું વાતાવરણ સુખ-શાંતિમય થવા લાગ્યું. નિઃસંદેહ પ્રશંસા દ્વારા કોઈ પણ વ્યક્તિને સરળતાથી આગળ વધારી શકાય છે. પ્રશંસા દરેક સ્થિતિમાં ઉત્સાહવર્ધક સાબિત થાય છે.

જીવનમાં આપણે પોતાનાથી મોટી-મોટી આશાઓ રાખીએ છીએ. જ્યારે એ પૂરી થવાની હોય ત્યારે આપણે તેની પર પોતાને પ્રોત્સાહિત ન કરીએ-એવા અવસર બહુ ઓછા આવે છે. તેથી આપણે પોતાને પ્રોત્સાહિત કરવાનું ભૂલી જઈએ છીએ. કારેન ફાયરના શબ્દોમાં-“હું સમજું છું કે આપણી ચિંતા અને ઉદાસીનું એક કારણ પ્રોત્સાહનથી વંચિત રહેવું પણ છે.” એમના મત મુજબ વ્યક્તિ એક કલાક કામ કાજ બંધ કરી મિત્રો સાથે ગપ્પાં લગાવીને, આત્માનુમોદનથી પોતાને બહુ સારી રીતે પ્રોત્સાહન આપી શકે છે.

દરેક વ્યક્તિએ સુતાં પહેલાં દિવસ દરમ્યાન જે કામ કર્યાં હોય તેનો લિસાબ-કિતાબ કરવો જોઈએ અને જે સારાં કામ થયાં હોય તેના માટે પોતાની પ્રશંસા પોતે જ કરી દેવી જોઈએ.

ગુણ ગ્રાહકતા પણ શીખો

સી કોઈ ઈચ્છે છે કે બીજા પણ પોતાના ગુણોને ઓળખાવે અને સન્માન કરે. પ્રશંસા દ્વારા માનવ હૃદય જેટલું આકર્ષિત અને આંદોલિત થાય છે, તેટલું બીજી કોઈ રીતે થતું નથી. પ્રશંસા-પ્રોત્સાહન દરેકની પર પોતાનો પ્રભાવ છોડે છે. વાનર સીતાને શોધવા ગયા તો સમુદ્ર તટ પર જઈ હિંમત હારી ગયા, જ્યારે જામવંતે હનુમાનજીને પ્રોત્સાહિત કર્યા-એમના ગુણોનાં વખાણ કર્યા તો થોડી ક્ષણો પહેલાં અસમર્થોની પંક્તિમાં બેઠેલા હનુમાનજી ઊભા થઈ ગયા અને સમુદ્ર પાર કરવાનું અસંભવ કામ કરી બતાવ્યું. ઉદેડ છોકરો શિવાજીને પ્રોત્સાહિત કરી હિંદુ ધર્મની લાજ રાખનારો બનાવ્યો. ઈતિહાસમાં ચમકનારાં અનેક ઉજ્જવળ રત્નોની ઉન્નતિનું શ્રેય એવા લોકોના કાળે જાય છે, જેમણે એમના ગુણોને ઓળખી, એમને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને માનવમાંથી મહામાનવ બનાવ્યા. નરેન્દ્ર જેવા ઉદ્ધત છોકરાને ઓળખીને સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસે તેને વિશ્વ વિખ્યાત વિવેકાનંદ બનાવી દીધો.

ગુણ ગ્રાહક વ્યક્તિ જ બીજામાં રહેલી સત્પ્રવૃત્તિયોને પુષ્ટ કરી શકે છે. વસ્તુતઃ ગુણ યા દોષ જોવા પોતાના દૈદિકોણ પર જ નિર્ભર છે. બીજાંની વિકૃતિયો જોતા દુરવું પોતાની આંતરિક કુરુપતાનું જ દર્શન છે. મનુષ્યનો જેવો દૈદિકોણ હોય છે, તેને આ વિશ્વ એવું જ દેખાવા લાગે છે. લીલા ચશ્મા પહેરી લેવામાં આવે તો ચારેય બાજુ લીલાં દેશ્યો જ દેખાય છે, લાલ ચશ્મા પહેરી લઈએ તો બધું લાલ દેખાય છે. ગુણ ગ્રાહક વ્યક્તિ ગુણો શોધીને તેનો ઉપયોગ કરવાનું જાણે છે. મિસ્ત્રી જ્યારે કોઈ ઝાડ જુએ છે ત્યારે એ દૈદિથી જુએ છે કે એમાંથી કામ નો સામાન

શું-શું બનશે.

આચાર્ય દ્રોણે શિષ્ય દુર્યોધનને આસપાસના ગામોમાં જઈને ત્યાંના ગુણવાન લોકોની જાણકારી મેળવવા માટે મોકલ્યો. પાછો આવીને દુર્યોધને કહ્યું—“આસપાસના ગામોમાં તો એક પણ વ્યક્તિ ગુણવાન નથી, દરેકમાં દોષ-દુર્ગુણ ભરેલા છે, ગુણોનું તો તેઓ પ્રદર્શન માત્ર કરે છે.

જ્યારે યુધિષ્ઠિરને એ કામ માટે મોકલવામાં આવ્યો તો તેણે પાછા આવીને દરેક વ્યક્તિઓમાં ગુણ-ગરિમા હોવાની વાત કહી. આ જુદા નિષ્કર્ષ દુર્યોધનની દોષ જોવાની વૃત્તિ અને યુધિષ્ઠિરની ગુણ-ગ્રાહક વૃત્તિની ભિન્નતાના કારણે નીકળ્યા.

ગુણ-ગ્રાહકતાનો અર્થ દુષ્ટ-દુરાત્માઓમાં પણ શ્રેષ્ઠતા આરોપિત કરી દેવી નથી. અન્યાય-અનીતિનો વિરોધ તો ઉચિત છે-ધર્મ છે, પરંતુ એવા અત્યંત ઉગ્ર-ક્રૂર કર્મ કરનારાઓના સુધરવાની સંભાવના નહિ બરાબર રહે છે, વિરોધ કરવાનું સાહસ તો વિશિષ્ટ મનસ્વી, તપસ્વી જ કરી શકે છે.

ગુણ-ગ્રાહક વ્યક્તિઓની સાચી પ્રશંસા અને પ્રોત્સાહન છંદગીથી હાસી મયેલા લોકોમાં પણ પ્રાપ્ત ભરી દે છે. પાણી વગર સુકાઈ રહેલો છોડ પાણી મળતાં ફરીથી તાજો થઈ જાય છે, તેવી રીતે પ્રશંસાનું પાણી સૂકાં અંતઃકરણોમાં નવી આશા અને ઉત્સાહ ભરી દે છે. એમની મતિવિધિયો બદલાઈ જાય છે અને ઉત્સાહથી પોતાના કામમાં લાગી જાય છે.

પ્રશંસાનો અર્થ જૂઠી ચાપલૂસી કરી કોઈનો અનુચિત અહંકાર વધારવો નથી, તેનાથી પણ તાત્કાલિક સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ અંતમાં ચાપલૂસીથી મનમાં ગ્લાની ઉત્પન્ન થાય છે. પછી જેની જૂઠી ચાપલૂસી કરવામાં આવે છે, તેનું પણ અનિષ્ટ જ થાય છે. વધેલો અહંકાર

તેની વિવેક બુદ્ધિને કુંઠિત કરી દે છે, અને તેની પાસે ન કરવા જેવાં અનુચિત કામ કરાવે છે. પરિણામ સ્વરૂપ ઠોકર વાગે છે, ઠોકર લાગ્યા પછી જો તેની આંખ ખુલી જાય તો પછી તેને એ ચાપલૂસી-ખુશામત કરનાર વ્યક્તિ પોતાનો દુશ્મન લાગે છે.

ગુણ-ગ્રાહકતા ચાપલૂસીથી સર્વથા ભિન્ન વસ્તુ છે. ચાપલૂસીમાં પ્રવંચના અને ક્ષુદ્રતાનો ભાવ હોય છે. તેમાં યા તો હીનતાની ભાવના કામ કરે છે યા ઠગાઈની. જ્યારે કે ગુણ-ગ્રાહકતામાં ઉદાર માનવીયતાની પ્રેરણા હોય છે.

પ્રશંસા-પ્રોત્સાહન દ્વારા અનેક વ્યક્તિયોને ઊંચા ઉઠાવી, આગળ વધારી શકાય છે. જો કોઈ ક્રિયાશીલ વ્યક્તિને આપનું પ્રોત્સાહન મળે તો તે અભાવો- પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે પણ ઉન્નતિના પ્રકાશપૂર્ણ પથ પર ચાલતો ચાલતો એક દિવસ ટોચ પર પહોંચી જશે. આ મહાન સાધનામાં આપ પણ અનાયાસ જ પુણ્યના ભાગીદાર બનશો.

કેટલાક લોકો વ્યક્તિગત રૂપથી ઉન્નતિશીલ, યોગ્ય હોય છે, પરંતુ આસપાસના લોકોના નિરંકાર અને ઉપેક્ષાના કારણે દબાઈ જાય છે, એમનું મન મરી જાય છે. ઉત્સાહ ઠંડો પડી જાય છે અને તેઓ ધૂળમાં પડી રહેવાને જ પોતાની નિયતિ માની બેસે છે. એમના ગુણોને પારખીને પ્રશંસા-પ્રોત્સાહનના બે શબ્દો એમના કાનમાં નાખવામાં કંજૂસાઈ કરવામાં ન આવે તો આ થોડા શબ્દોનો રસ જ એમના અંતઃકરણને તૃપ્તિ આપે છે, જેનાથી એમનો બધો જ થાક દૂર થઈ જાય છે, સ્ફૂર્તિ અને ઉમંગ ઉઠે છે. તરસ્યા મુસાફરોની તરસ બુઝાવવા માટે પરબ બંધાવવા, ફૂવો-વાવ બનાવવા, નિરાશ્રિતો માટે ધર્મશાળા બનાવવા, ભૂખ્યાને ભોજન આપવા માટે સદાવ્રત ખોલવા, નિર્ધન શેઠીઓ માટે ધર્માથ ઔષધાલય ખોલવા જેવાં ઉદારતાપૂર્ણ કાર્યોથી પ્રશંસા-પ્રોત્સાહનનું ધર્મ કાર્ય ઉતરતું નથી, વધારે પ્રભાવ-પરિણામ

ઉત્પન્ન કરનારું છે. જો આપ બીજાનાં કરમાયેલાં હૃદયોને સીંચવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છો તો આપ પરોપકારી વાદળો જેવા શ્રેયના ભાગીદાર છો. પુણ્ય કર્મથી અનેકોના અંતઃકરણની ચિરનૃષા શાંત થાય છે. ઉન્નતિનો માર્ગ ખુલી જાય છે અને નિરાશાના અંધકારમાં ફરીથી આશાનો દીપક ઝગમગવા લાગે છે. સાચી ગુણ-ગ્રાહકતા અને પ્રોત્સાહનની મધુર વાણીથી સીંચવાથી અસંખ્ય અનૃપ્ત હૃદય સ્વચ્છ નિર્મળ બની શકે છે. એમના સદ્ગુણ ચોમ્:તામાં વનસ્પતિઓની માફક બહુ ઝડપથી ફળવા-ફૂલવા લાગે છે.

સન્માન આપો, બદલામાં શ્રેય મેળવો

એ સારી રીતે સમજી લેવું જોઈએ કે દરેક મનુષ્યના અંતરાળમાં એક ચેતન ચિનગારી એવી છે, જે પોતાનું સન્માન ઈચ્છે છે. ગૌરવાસ્પદ બનવા માટે આકુળ-વ્યાકુળ રહે છે. આ તલબને શાંત કરવા માટે કયો ઉપાય ઉપયુક્ત જોઈ શકે છે? મોટેભાગે તેનો નિર્ણય કરવામાં ભૂલ થઈ જાય છે. અદૂરદર્શિતા ચપટીમાં બધું મેળવવા માટે બાળકોની માફક રમકડાં માટે વ્યાકુળ બની જાય છે. આ આતુરતામાં તે પ્રપંચ-પાખંડ, અનીતિ-અપરાધનો માર્ગ અપનાવી લે છે. પરંતુ આ છળ-કપટ લાંબો સમય ટકતું નથી. ચાપલૂસોની વાહવાહ સિવાય શ્રદ્ધાભર્યું સન્માન ક્યાં મળે છે?

આટલું જોવા છતાં અંતરાત્મા પોતાનું ગૌરવ ભૂલતો નથી અને ગમે તે રીતે સ્નેહ-સન્માન મેળવવા માટે હાથ-પગ પછાડતો રહે છે. સૌંદર્ય સજ્જાથી માંડીને ઠાઠ-માઠ અને સસ્તા પ્રદર્શનથી લોકોની પ્રશંસા મેળવવા ઈચ્છે છે, ભલે પછી તે જૂઠી અને અનાવશ્યક કેમ ન હોય. મોટાભાગના લોકોમાં આ પ્રવૃત્તિ વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

એ તત્વદર્શી અને વિવેકવાન લોકોની વાત અલગ છે, જેઓ હંસની માફક મોતી ચાણે છે, ક્રીડા ખાવાની નોબત આવે તો ભૂખે મરી જાય છે. આવા લોકો જૂઠી પ્રશંસા મેળવવાનું છોડી એવા કામ કરે છે જેને જોતાં-સાંભળતાં જ દરેક વ્યક્તિ પ્રભાવિત થાય અને વાણીથી નહિ, સાચા દિલથી એમની ભૂરિ-ભૂરિ પ્રશંસા કરવા લાગે.

કર્તવ્યના બદલામાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવી જ એ ઉપચાર છે, જેના આધાર પર નુખિ આપનારી પ્રતિષ્ઠા મળે છે, પ્રયત્ન તેના માટે જ થવો જોઈએ.

આ ભાવના તથા મનોવિજ્ઞાનને સમજનારા બીજાને પોતાને અનુકૂળ તથા અનુરૂપ બનાવવા માટે મીઠી વાણી બોલે છે. મધુર વચન બોલી અનેકને પોતાના મિત્ર-સહયોગી બનાવી લે છે. મધુર વાણીનું તત્ત્વપર્યં કંઠની મિઠાશ અથવા ભાષામાં શબ્દોનો લોચ સમજવામાં આવે છે. આવું તો દરબારી જેવા લોકો ધૂતારાઓની સોબતમાં સહજ શીખી લે છે. ઠગોનું તો પરંપરાગત ક્રિયા-કૌશલ છે. તેઓ મોર માફક મધુર વચન બોલે છે અને જે કંઈ હાથ લાગે છે તે ઓઈયાં કરી જાય છે, ભલે પછી તે સાપ જેવું કેમ ન હોય. સંભવ છે તત્કાળ આ છળ-કપટ ન પણ સમજાય, પરંતુ થોડા જ સમયમાં વાસ્તવિકતાની ખબર પડી જાય છે અને સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે ઠગવા માટે જ આ વાફ-જાળ વાણવામાં આવી હતી. તેમાં ફસાવી લીધા પછી વ્યવહારમાં ઘણું અંતર આવી જાય છે. વાંસળી વગાડી શિકારી હરણાંને મોહિત કરે છે અને પછી પકડીને ચામડી ચીરી નાખે છે. એવી મિઠાશને તો દૂરથી જ નમસ્કાર કરવા જોઈએ, જે ચાસણીમાં માખી ફસાવી તેને તરફડીને મરવા માટે બાધિત કરે. આવી મિઠાશ કરતાં તો ગળોની એ કડવાશ સારી જે તાવ ઉતારે અને લોહી પણ સાફ કરે. સસ્તી પ્રશંસાથી વિજ્ઞજનોએ બચવું જોઈએ અને જેમને તેનો ચસકો લાગી ગયો હોય-છોડાવવો પણ જોઈએ. હિતકારી અને કલ્યાણકારી પરામર્શ આપણને પ્રિય લાગે-એ જરૂરી નથી.

તેમાં આદુ જેવી તીખાશ પણ જોઈ શકે છે. જે કંઈ સારું-ખોટું કાને પડે તેને ધ્યાનપૂર્વક જ નહિ, વિવેકપૂર્ણ સાંભળવું જોઈએ અને એ શોધવું જોઈએ કે મિઠાશ અને કડવાશનો વાણીમાં સમાવેશ કયા ઉદ્દેશ્ય માટે થયો છે ? ઊંડાણમાં ઉતરી તથ્ય સુધી પહોંચનારા જ મનીષી કહેવાય છે, તેઓ જ યર્થાથતાના સંપર્કનો લાભ ઉઠાવે છે.

અહિયાં એકવાત ધ્યાન રાખવા જેવી છે કે વાણીમાં મધુરતાનો ઉપયોગ સંપર્કમાં આવનારની પ્રસન્નતા વૃદ્ધિની સાથે-સાથે હિત કામના માટે પણ કરી શકાય છે, કોઈને સત્પરામર્શ આપવા માટે પણ એ જરૂરી છે કે પહેલાં તેને મિત્ર બનાવી લેવામાં આવે. જો મન મેળ નહિ હોય તો સત્પરામર્શ સ્વીકારવા તથા સહયોગ લેવામાં પણ આના-કાની થતી જોવા મળશે.

વ્યક્તિને અનુકૂળ બનાવવા માટે સૌથી સરળ અને પ્રભાવશાળી ઉપાય એ છે કે તેના ગુણોને શોધી તેની પ્રશંસા કરવામાં આવે. આ પ્રકારની વાત મોટેભાગે મિત્ર વર્ગમાં જ થાય છે. સ્વજન, શુભેચ્છુ જ પ્રશંસા કરે છે. જેના મનમાં કટુતા યા દ્વેષ ભાવના હોય છે, તેઓ મોટે ભાગે નિંદા કરે છે. સામાન્ય બુદ્ધિ પોતાનાં-પારકાં, મિત્ર-શત્રુનું અનુમાન કરવામાં આવેલી પ્રશંસા યા નિંદાના આધાર પર જ લગાવી શકે છે.

સંસારમાં સર્વથા ગુણ વગરનો વ્યક્તિ કોઈ પણ નથી. જો શોધીએ તો નિકૃષ્ટ વ્યક્તિમાં પણ થોડા ઘણા ગુણ તો જોવા મળે છે. જૂઠું બોલ્યા વગર પણ દરેક વ્યક્તિમાં જે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ ગુણ જોવા મળે તેની ચર્ચા કરવી પોતાની સદ્ભાવનાનું પ્રગટીકરણ છે. તેનાથી વ્યક્તિ અનુકૂળ બને છે. ત્યાર તેને પછી એ સહાહ આપી શકાય છે, જે તેના માટે ઉપયોગી છે. સાથે જ જેના ચરિતાર્થ થતાં પોતાનો આદર્શવાદી ઉદ્દેશ્ય પણ પુરો થાય છે. આ આત્માની ભૂખની આંશિક પૂર્તિ પણ છે. પ્રશંસાના માધ્યમથી,

પ્રોત્સાહન માર્ગદર્શનના આધાર પર કોઈને આગળ વધારવો, ઊંચો ઉઠાવવો જેટલું સરળ છે, તેટલું બીજી કોઈ પ્રકારે નથી. પ્રશંસા પછી એનામાં જે કંઈ દોષ-દુર્ગુણ છે, તેને કેવી રીતે છોડવા જોઈએ તે પણ સમજાવી શકાય છે, આ કામ નિંદા દ્વારા સંભવ નથી. કોઈની નિંદા કરવાથી, કડવા શબ્દો કહેવાથી તેનામાં સુધાર થવાનું તો દૂર ઊલટું દુર્ભાવના પેદા થાય છે. નિંદાથી ખીજાએતો મનુષ્ય એ કથનને પોતાનું અપમાન સમજે છે અને જે કંઈ અનુચિત કરી રહ્યો છે, તેને કરતા રહેવામાં જ પોતાની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન બનાવી લે છે. આ પ્રકારે નિંદાથી એ ઉદ્દેશ્ય પૂરું થતો નથી જેનું પ્રયોજન બુરાઈ છેડાવવાનું હતું.

એક બંગડી વેચનારો ઘોડી પર બંગડીઓ રાખી ગામડામાં વેચવા જઈ રહ્યો હતો. સમય-સમય પર ઘોડીને રસ્તામાં બેટી-બહેન, દેવી-મુન્ની વગેરે શબ્દોથી સંબોધન કરતો હતો. રસ્તામાં મળેલા વ્યક્તિઓએ ઘોડીને આટલું માન આપવાનું કારણ પૂછ્યું તો એણે કહ્યું-“હું મારી વાણીને પરિમાર્જિત કરી રહ્યો છું, જેથી જે મહિલાઓ વચ્ચે મારે વેપાર કરવાનો છે, એમની સાથે મીઠું બોલી વધારે બંગડીયો વેચી વધારે પૈસા કમાઈ શકું.”

આ પ્રવૃત્તિ આપણામાંથી દરેકે પેદા કરવી જોઈએ. પ્રશંસા કરવાની જ્યારે પણ તક મળે તેને વ્યક્ત કરવાનો અવસર ચૂકવો જોઈએ નહિ. કોઈની પ્રશંસા કરવાથી આપણી પ્રતિષ્ઠા વધે છે, શ્રેય મળે છે તથા તેનું માર્ગદર્શન તથા દોષ-નિરાકરણ પણ સંભવ બને છે.

દરેક વ્યક્તિમાં ગુણ પણ હોય છે અને દોષ પણ. જો દુર્ગુણો જ શોધવાની દૈષ્ટિ હશે તો દરેક વ્યક્તિમાં દોષ જોવા મળશે, પરંતુ દૈષ્ટિકોણ સારો હશે તો નિકૃષ્ટ વ્યક્તિમાં પણ વત્તા-ઓછા પ્રમાણમાં ગુણ મળી આવશે. જો કોઈ ખરાબ વ્યક્તિમાં બે-ચાર સારા ગુણો જોવા મળે તો તેની ચર્ચા ઉત્સાહવર્ધક શબ્દોમાં કરવી જોઈએ. આવું કરવાથી

સાંભળનારાને સંતોષ થશે, જેની કે તેને ઇચ્છા-આકાંક્ષા હતી. આપણામાં પણ કેટલાય સદ્ગુણો છે. એનો આભાસ થવાથી ઉત્સાહિત વ્યક્તિ એ તરફ ઢળે છે અને સદ્ગુણોને વધારવા માટે પ્રયત્ન કરે છે. આ સુધાર યોજના ચલાવવામાં આવે તો તેનું સત્પરિણામ સત્પ્રવૃત્તિ સંવર્ધનના રૂપમાં તત્કાળ જોઈ શકાય છે.

આલોચનાથી ડરશો નહિ

જીવન પથના સાહસિક પથિકના માર્ગમાં ધણા અવરોધો આવે છે. સુધારવાદીને આલોચનાનો શિકાર બનવું પડે છે. જેમનો સંકલ્પ દૃઢ છે તેઓ આલોચનાઓની પરવા કરતા નથી અને પોતાના પથ પર આગળ વધતા જાય છે, પરંતુ કમજોર મનવાળા આલોચનાથી હાર માની લે છે.

અંગ્રેજીના પ્રસિદ્ધ કવિ ક્રીટસે ૨૩ વર્ષની ઉંમરમાં “ઈનાર્ડિમિઆન” નામનું એક કાવ્ય પુસ્તક લખ્યું. પુસ્તક સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ઘણું ઉપયોગી હતું. સુમધુર ભાષામાં ગીતોને છંદબદ્ધ કરવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ કેટલાક પાઠકોએ એ પુસ્તકની બહુ તીખી આલોચના કરી, જેનાથી ક્રીટસને બહુ દુઃખ થયું. એમનું સાહસ ટૂટી ગયું. એમનું જીવન નિરસ બની ગયું. ઘુંટાઈ-ઘુંટાઈને ૨૭ વર્ષની નાની વયે જ તેઓ મૃત્યુ પામ્યા. આ ક્રીટસની માનસિક કમજોરી હતી.

અંગ્રેજી સાહિત્યના જ એક બીજા કવિ ટામસ ચેટરસને ૧૮ વર્ષની નાની વયે જ કવિતા લખવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેઓ મોટા પ્રતિભાશાળી અને મહત્વાકાંક્ષી હતા. પરંતુ એમની અત્યાર સુધી ધણી આલોચના થઈ. મૃત્યુ પછી એમની કૃતિને બહુ સન્માન મળ્યું. મર્યાદા પુસ્ત્કોત્તમ શ્રી રામે ધોબીના મોંએ સીતાજીની નિંદા સાંભળીને એમને વનવાસ મોકલી દીધાં. વનમાં સીતા માતાને અપાર કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. શ્રી રામનું

આલોચનાથી પ્રભાવિત થવું અત્યારે પણ ચર્ચાનો વિષય છે. ૧૯૨૯માં અમેરિકામાં એક ત્રીસ વર્ષના યુવકને વિશ્વવિદ્યાલયનો અધ્યક્ષ નિમવામાં આવ્યો. વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનોએ એ યુવકની ફરિયાદ કરી. કેટલાય લોકોએ એ યુવકના પિતા સામે તેની આલોચના કરી, પરંતુ પિતાને પોતાના પુત્રની યોગ્યતા પર વિશ્વાસ હતો. આલોચના દૂધના ઊભરાની માફક સમી ગઈ અને યુવકે ધારું સારું કામ કરી બતાવ્યું, તેણે આલોચના તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ.

સ્વામી દયાનંદ આર્ય સમાજના સંસ્થાપક હતા એમણે પોતાના વિચારોનો દેહતાથી પ્રચાર કર્યો. મૂર્તિ પૂજાનો વિરોધ કરવાના કારણે એમને ઘોર વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો. એકવાર એમના વિરોધીએ એમની મૂર્તિ બનાવી અને તેનું મોં કાળું કરી દીધું, ત્યાર બાદ સૌ મળીને એમની પ્રતિમાને ગધેડા પર બેસાડી શહેરમાં ફેરવવા લાગ્યા. સ્વામીજીને જ્યારે આ વાતની ખબર આપી તો એમણે જવાબ આપ્યો કે જેને શહેરમાં ગધેડા પર બેસાડીને ફેરવવામાં આવી રહ્યો છે એ તો નકલી દયાનંદ છે, અસલી દયાનંદ તો આપ સૌની વચ્ચે ઊભો છે.

એક સજ્જન મહર્ષિ દયાનંદને દરરોજ અસંખ્ય ગાળો સંભળાવતા હતા મહર્ષિ પર એમની ગાળોની કોઈ અસર થતી નહોતી. એકવાર એ સજ્જન બીમાર પડી ગયા સ્વામીજીને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી તો એમણે પોતાના અનુયાયીઓને એ સજ્જનની રોગ મુક્તિ માટે પ્રાર્થના કરવા માટે કહ્યું. ગાળો આપનાર સજ્જનને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી તો એમને બહુ આત્મ-ગ્લાનિ થઈ અને તેઓ પ્રશ્નસક બની ગયા સ્વામીજી જુદી નિંદા તરફ ધ્યાન આપતા નહોતા.

કોઈ દુષ્ટે એક સમય સુકરાતની પીઠ પર લાત મારી અને તેઓ પડતા-પડતા બચી ગયા લોકોને આ બહુ ખરાબ લાગ્યું. એમણે બદલો લેવાનું વિચાર્યું, પરંતુ સુકરાને એમને રોક્યા અને કહ્યું કે લાત મારનારો

મૂરખ-ગધેડો હતો, આપણે સમજદાર થઈને શા માટે લાત' મારીએ ?

એક દુષ્ટ મહાત્મા બુદ્ધને કટુ વચન, ગાળો સંભળાવ્યા કરતો હતો, પરંતુ તથાગત તેનો કંઈ પણ જવાબ આપતા નહોતા. એમના શિષ્યોએ જ્યારે ભગવાન બુદ્ધને આ સંબંધમાં પૂછ્યું, તો એમણે જવાબ આપ્યો કે જો કોઈ વ્યક્તિની ભેટ કોઈ સ્વીકાર ન કરે તો ભેટ ફરીથી એ વ્યક્તિને પાછી મળી જાય છે. આ સાંભળી બધા શિષ્યો ચુપ થઈ ગયા. ટોલસ્ટોય પોતાના જીવનના પૂર્વાર્ધમાં બહુ સામંતી વિચારના હતા. બાદમાં એમણે જાણે વિરૂદ્ધ આંદોલન કર્યું. તેઓ ખેડૂતોના હિમાયતી બન્યા અને કટુ આલોચના થતી હોવા છતાં પોતાનું કાર્ય ચાલું રાખ્યું.

જે વ્યક્તિ જૂની કુરીતિયોને દૂર કરી નવા સમાજની સ્થાપનાનો સંકલ્પ લઈને આગળ વધે છે, તેને અનેક વિરોધીયોનો સામનો કરવો પડે છે. તેઓ સત્કર્મોમાં વિધ્નો નાંખે છે. ચતુરતા અને પરાક્રમથી એમની પર કબૂ મેળવવો જોઈએ. નીચ વ્યક્તિના ઉપહાસમાં કોઈ તથ્ય હોતું નથી. બધી જ જૂઠી આલોચનાનો મહાત્મા ઈશુ પર કોઈ જ પ્રભાવ ન પડ્યો. દુષ્ટ લોકોએ એમને શૂળી પર ચઢાવી દીધા, પરંતુ શૂળી પર ચઢીને પણ એમણે પરમેશ્વરને એ જ પ્રાર્થના કરી કે તેઓ એ અજ્ઞાનીઓના અપરાધને क्षમા કરી દે. આપણે પૃથ્વીની માફક સહનશીલ બનવું જોઈએ. ધરતી માતા જેઓ તેને ખોદે છે, એમને પણ આશ્રય આપે છે. સત્યુસ્મોએ દુષ્ટોની ગાળો સહન કરીને એમને પ્યાર આપવો જોઈએ. સહિષ્ણુનો અંતમાં વિજય થાય છે.

ગુરુ નાનકે રૂઢીયો પર સખત પ્રહાર કર્યો. એમનું કહેવું હતું કે હિન્દુ, મુસલમાન, શીખ, ઈસાઈ સૌ ઈશ્વરનાં જ સંતાન છે. મનુષ્યોએ સ્વાર્થવશ ભેદ-ભાવ અને પાખંડ ઊભા કર્યો છે, પરંતુ પરંપરાવાદી અને અંધવિશ્વાસુ લોકોએ તેનો વિરોધ કર્યો. ગુરુ નાનક ધૈર્યપૂર્વક પોતાનો ધર્મ પ્રચાર કરતા રહ્યા.

એક દિવસ રેલગાડીના પ્રથમ શ્રેણીના ડબ્બામાં બેસી સ્વામી વિવેકાનંદ ક્યાંક જઈ રહ્યા હતા એ ડબ્બામાં બે સજ્જન પણ બેઠા હતા સ્વામીજીનાં ભગવાં વસ્ત્રો જોઈને બંને આશ્ચર્યના કરવા લાગ્યા તેઓ અંત્રેજીમાં વાતો કરી રહ્યા હતા તેઓ એવું સમજતા હતા કે ભગવાં વસ્ત્રધારી સાધુને અંત્રેજીમાં શું સમજ પડવાની છે ? સ્વામીજી શાંત ભાવથી સજ્જનોની વાત સાંભળી રહ્યા હતા થોડી વાર પછી એક સ્ટેશન આવ્યું, ત્યાં હજારો લોકો સ્વામીજીની આગેવાનીમાં આવ્યા જેમાં મોટામોટા વિદ્વાન પણ હતા સ્વામીજીએ અંત્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું. ભાષણ સાંભળી પેલા બે સજ્જનોની આંખો ખૂલી ગઈ અને એમણે સ્વામીજીથી માફી માગી. સ્વામીજીએ કહ્યું એમના વાર્તાલાપમાંથી જે શિક્ષાપ્રદ અને રાજ્ય કરવા યોગ્ય હતું એટલું એમણે રાજ્ય કર્યું છે બાકી બધું ભૂલાવી દીધું છે.

એક દિવસ ગાંધીજીને એક યુવકે પત્ર લખ્યો. જેમાં ગાંધીજીને બહુ ગાળો આપવામાં આવી હતી. ગાંધીજીએ શાંત ભાવથી પત્ર વાંચ્યો. બે-ત્રણ પાનાનો પત્ર હતો, એમાં એક પિન લગાવેલી હતી. પત્રમાં ફાલતૂ વાતો હતી. જે પિનનો કંઈક ઉપયોગ થઈ શકતો હતો, તે ચામી લીધી અને અનુપયોગી કાગળને ફેંકી દીધો.

મહર્ષિ કર્વેએ વિધવાઓની દશા જોઈને એમના પુર્નવિવાહનું આંદોલન ચલાવ્યું. તેઓ પોતે પણ જવાનીમાં વિધુર થઈ ગયા હતા એમણે એક વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું અને સમાજ સામે એક અનુપમ આદર્શ રજૂ કર્યો. કર્વે દંપતિએ અનાથ બાલિકાશ્રમ મંડળી નામની સંસ્થા શરૂ કરી. તેના માટે એમને બહુ ગાળો સાંભળવી પડી, પરંતુ તેઓ વિચલિત ન થયા.

આપણી સામે ઘણી મુશ્કેલીઓ-કોયડા આવે છે. આપણે પોતે જ તેને ઉકેલવા જોઈએ. નદી પોતાના માર્ગની બાધાઓને પોતે દૂર કરે છે

અને સમુદ્રમાં મળી જાય છે. સચ્ચાઈ માટે સંઘર્ષ કરવાનો છે. આપણે પોતાના હૃદયમાં આશાની જ્યોતિ સળગાવી પોતાના ઉદ્દેશ્યની પૂર્તિ માટે આગળ વધવું જોઈએ. કોઈની નિંદાથી વિચલિત થવું જોઈએ નહિ.

પોતાની આલોચનામાં સંકોચ ના કરશો

આલોચના યા સમીક્ષા કરવી સારી વાત છે. તેનાથી છુપાયેલા દુર્ગુણો બહાર આવે છે. જ્યારે તે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે નિંદા થવા લાગે છે, પછી તેને છોડી દેવામાં જ ભલાઈ જણાય છે.

આલોચના કરવાનો અભ્યાસ પોતાનાથી જ કરવો જોઈએ. તેનાથી પોતાના દુર્ગુણોની ખબર પડે છે અને દૂર કરવાના પ્રયત્નો શરૂ થઈ જાય છે. તે દૂર થતાં જ નિર્મળ બનેલો વ્યક્તિ પ્રામાણિક અને પ્રશંસાને પાત્ર બને છે. તેને સાહસિક પણ માનવામાં આવે છે.

જે પોતાની બુરાઈઓ છુપાવી બીજાંની નિંદા કરે છે, તેનું અપમાન થાય છે. સમજવામાં આવે છે કે ઈર્ષ્યાવશ બુરાઈ કરવામાં આવી રહી છે. વ્યક્તિ તેમાં પોતાનું અપમાન સમજે છે. વિચ્છેદ પેદા થાય છે અને એકની જગ્યાએ ચાર નવી સમસ્યાઓ ઊભી થાય છે.

સારું તો એ છે કે જે કામ આપણે બીજા માટે હિતકર સમજીએ છીએ, તે પોતાના માટે કરીએ. બુરાઈથી બચવું, તેને છોડવી સારી વાત છે તો પછી તેની શરૂઆત પોતાનાથી કેમ ન કરીએ. બીજાંની ભૂલ શોધવામાં ભ્રમ યા ભૂલ થઈ શકે છે, પરંતુ આપણી વાતો તો આપણને ખબર હોય છે. જો કંઈ દોષ-દુર્ગુણ જણાય તો તેને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે. પપત્ન ચાલુ રહેશે તો નિશ્ચિત રૂપથી એક-એક કરીને બધી જ દુષ્પ્રવૃત્તિયોથી છુટકારો મળી જશે.

જેણે પોતાનો સુધાર કરી લીધો છે, તેને બીજાને કહેવા યા

સુધારવાનો અધિકાર મળી જાય છે. પોતાનું નિર્મળ ચરિત્ર જ એટલું બળવાન હોય છે કે તેની સાથે દુર્ગુણી ટકી શકતો નથી. બુરાઈ છોડવાનો, આલોચનાનો પ્રયત્ન પોતાના માટે પણ કરવો જોઈએ અને બીજાં માટે પણ, પરંતુ આ કામ એકાંતમાં અને મધુર વ્યવહાર સાથે થવું જોઈએ. દુર્ગુણોની હાનિ અને સદ્ગુણોના ફાયદા જો ગંભીરતાપૂર્વક સમજાવી શકાય, તો બીજો વ્યક્તિ તેને પોતાનો સમજે છે. હિનેચ્છુ પ્રત્યે દુર્ભાવના કેવી રીતે જાગે ? લોકો જેટલા બુરાઈથી નથી ડરતા, એટલા બદનામીથી ડરે છે. બદનામી ફેલાવી જો આલોચના કરવામાં આવી હશે, તો તે અભીષ્ટ પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકશે નહિ.

સાબુ પોતે ધસાઈ જાય છે, પરંતુ બીજાનાં કપડાં સાફ કરે છે. પોતાને વિરોધ સહન કરવો પડે યા બદલામાં આક્રમણ થાય, તો તેને સહન કરવું જોઈએ, કારણ કે ઝંઝટમાં માત્ર સત્તાહ આપનારનું જ અહિત થાય છે. પરંતુ દુર્ગુણો તરફ ધ્યાન દોરવામાં ન આવે, તેનાથી થતા નુકસાનની જાણકારી આપવામાં ન આવે તો આદતો એટલી પરિપક્વ બની જશે કે તેને છોડવા માગીશું તો પણ છુટશે નહિ.

સાચા મિત્રની એક સારી ઓળખાણ એ છે કે તે બુરાઈઓથી બચાવે છે, જે આવી ગઈ, તેને છોડાવે છે. તેથી આલોચના મિત્રતાનો ગુણ છે. તેમાં શત્રુતાનો ભાવનથી, પરંતુ શત્રુતા ત્યારે બની જાય છે, જ્યારે બદનામી તેની સાથે જોડાઈ જાય છે. આપણે આલોચના એ રીતે કરવી જોઈએ કે બદનામી યા વિદ્રેષ વધવાની નોબત ન આવે.

વસ્તુતઃ દરેક વસ્તુ યા વ્યક્તિના બે પક્ષ છે. એક સાચે બીજો ખોટો. એક કાળો બીજો ઉજળો. સમયના પણ બે પક્ષ છે—એક દિવસ, બીજો રાત. બંનેની સ્થિતિ આમ તો એક—બીજાથી જુદી છે, છતાં પણ બંનેને એક કરવાથી જ સમગ્રતા બને છે.

મનુષ્યોમાં ગુણ પણ છે અને દોષ પણ. કોઈનામાં કોઈ તત્વ વધારે

જોય છે તો કોઈનામાં ઓછું. દરેક વ્યક્તિમાં ગુણ અને દોષ બંને જોય છે. તેનું પ્રમાણ વધારે-ઓછું જોઈ શકે છે. ન કોઈ પૂર્ણ રૂપથી શ્રેષ્ઠ છે, ન નિકટ.

સદ્ગુણોની પ્રશંસા થાય છે અને દુર્ગુણોની નિંદા. આ એક સારો તરીકો છે. ચર્ચા કરવાથી અનેકને વસ્તુ સ્થિતિની ખબર પડે છે અને જેના સંબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેને પણ પોતાના સંબંધમાં વધારે જાણકારી મળે છે. સામાન્ય રીતે લોકો બીજાંની જ આલોચના સમીક્ષા કરે છે. પોતાના સંબંધમાં અજાણ રહે છે. પોતાનો દોષ તો કોઈ વિરલો જ જોઈ શકે છે. જે બુરાઈઓ જણાય છે, તેનું મૂળ કારણ બીજાને સમજે છે. ભાગ્ય દોષ, પરિસ્થિતિ દોષ કહીને મનને સમજાવી લેવામાં આવે છે. પોતાના ગુણ જ દેખાય છે. તેથી કોઈ આત્મ-પ્રશંસા કરવાનું ચૂકતું નથી. ચાપલુસ પણ મોં સામે પ્રશંસા જ કરે છે, પીઠ પાછળ ભલે નિંદા કરતો જોય. સામેની પ્રશંસાથી મનુષ્ય ભ્રમમાં પડી જાય છે. પોતાની ગુણવત્તા પર દૂલ્યો નથી સમાતો. પોતાને ગુણિયલ માની લે છે. તેનાથી અહંકાર વધે છે અને ખોટી ધારણાનાં મૂળિયાં મજબૂત બને છે. આ વિટંબાણાની આડમાં દોષ છુપાઈ જાય છે, તેનો પત્તો પણ લાગતો નથી. આવી દશામાં આત્મ-સુધાર કેવી રીતે થઈ શકે ? જેને વસ્તુ સ્થિતિનું જ્ઞાન નથી તે દોષોને દૂર કરવા અને સદ્ગુણો વધારવાનો પ્રયત્ન કેવી રીતે કરે ?

આલોચના જરૂરી છે. તે કોઈ નિષ્પક્ષ, હિતરહિત, શુભ ચિંતક જ કરી શકે છે અને એ પણ ત્યારે, જ્યારે તેનામાં અપમાન સહન કરવાની હિંમત જોય. સામાન્ય રીતે નિષ્પક્ષ આલોચના કરનારાઓ નિંદા કરે છે. ખોટાં લાંછન પણ લગાવે છે. બદનામ કરી પોતાની જલન શાંત કરે છે. ઈર્ષ્યા આવું કરવા માટે પ્રેરિત કરે છે. તેને સાંભળીને રોષ અને દ્રેષ વધે છે. સુધાર કરવાની જગ્યાએ પજવવા માટે એવી બુરાઈ કરે છે. એવું કરવાથી ખરાબ વ્યક્તિ વધારે બગડે છે. બીજા બાજુ એવું પણ થાય છે કે

ખોટી પ્રશંસાથી પોતાની શ્રેષ્ઠતા પર ફુલાઈ જવાની અને સમય-કસમય બહાઈ કરવાની આદત પડી જાય છે. તેનાથી વસ્તુ સ્થિતિ સમજનારા મશ્કરી કરે છે. આ સ્થિતિ નિંદા જેવી જ છે.

સાચી આત્મ સમીક્ષા કોઈ વિચારશીલ જ કરી શકે છે અથવા કોઈ સાચો મિત્ર વસ્તુ સ્થિતિને સમજવા-સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવા સમીક્ષક મળી જાય એમણે પોતાને ભાગ્યશાળી જ માનવા જોઈએ, કારણ કે એ આધાર પર સુધરવા તથા પ્રગતિ કરવાનો અવસર મળે છે. તેમાં ખોટું માનવા જેવી કોઈ વાત નથી.

સંતુલિત દૈદિકોણ જ સફળતાનો રાજમાર્ગ

જીવનચર્યાના સંબંધમાં જો સંતુલિત દૈદિકોણ અપનાવવામાં આવે તો સ્વાર્થ અને પરમાર્થનો સમન્વય સારી રીતે થઈ શકે છે. મુશ્કેલી ત્યારે પડે છે, જ્યારે મનુષ્ય માત્ર પોતાનો જ લાભ જુએ છે, પેટ-પ્રજનનને જ સર્વસ્વ માની લે છે. વાસના, નુષણા અને અહંકારની પૂર્તિ સિવાય બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. લોભ, મોહ અને અહંકારના કાદવમાં પગથી માથા સુધી ખૂંપી જાય છે. આજ એ મનસ્થિતિ છે, જેમાં મનુષ્ય પોતાને સદા અભાવગ્રસ્ત અનુભવ કરે છે, અસંતુષ્ટ રહે છે. મહત્વાકાંક્ષાઓનો ઉન્માદ ભૂત બનીને માથા પર ચઢેલો રહે છે. દારૂડીયાને ચોવીસ કલાક દારૂના નશામાં ડૂબ્યા રહેવાની ઇચ્છા થાય છે. આજ પ્રમાણે લિપ્સા-લાલસાઓ પણ મનુષ્યને નિરંતર સ્વાર્થ-સિદ્ધિમાં લિપ્ત રહેવા માટે બાધિત કરે છે તથા વ્યક્તિ સદા વ્યસ્તતા, અભાવગ્રસ્તતા અને ચિંતાનાં ચેદણાં રડતાં એ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે તેની પરિસ્થિતિયો જ વિકટ છે. આવી દશામાં કંઈક કરવા માટે કેવી રીતે પોતાનાં કદમ આગળ વધારે ?

વસ્તુતઃ એવી સ્થિતિ કોઈની પણ હોતી નથી. જેમાં સ્વાર્થની સાથે પરમાર્થનો સમન્વય ન થઈ શકે. જો મહત્વાકાંક્ષાઓ ઓછી કરવામાં આવે, સામાન્ય નાગરિક સ્તરનો નિર્વાહ સ્વીકારવામાં આવે, મનુષ્ય જન્મની દુર્લભતા પર વિચાર કરાવમાં આવે, તેના સદુપયોગની વાત પર ધ્યાન આપવામાં આવે તો દૂરદર્શી વિવેકશીલતા એક જ પરમાર્થ આપણે કે પશુઓ જેવું જીવન ન જીવવું જોઈએ. પેટ-પ્રજનનમાં જ સુરદુર્લભ માનવ જીવનને વેડફી નાખવું જોઈએ નહિ. આ માર્ગ પર ચાલવાથી તો આપણી સ્થિતિ અપરાધી, નરપિશાચ જેવી બની જાય છે, જેમાં ન લોક છે અને ન પરલોક. ન સુખ છે અને ન શાંતિ.

નુષ્ટાઓ આજ સુધી કોઈની પણ પૂરી થઈ નથી. આગમાં ધી નાખવાથી તે ઓલવાતી નથી, પરંતુ વધારે ભડકે બળે છે. એક કામના પૂરી થાય એ પહેલાં બીજી દસ નવી કામનાઓ ઊભી થઈ જાય છે. વ્યક્તિની ક્ષમતા અને પાત્રતા સીમિત છે. આયુષ્ય પણ થોડું છે. મોટાભાગનો સમય ઊંઘવા નિત્યકર્મો, બાળપણ, ધડપણમાં નીકળી જાય છે. બહુ થોડાં વર્ષો એવાં બચી જાય છે, જેમાં મનુષ્ય ઈચ્છે તો સ્વાર્થ અને પરમાર્થનાં બંને કામ કરી શકે છે.

મનુષ્યની વાસ્તવિક જરૂરિયાતો બહુ સીમિત છે. ત્રણ-ત્રણ ફૂટ લાંબા બે હાથ મળીને મહેનત કરે તો છ ઈંચની પરિધિનું પેટ સરળતાથી ભરાઈ શકે છે. સામાન્ય નાગરિક સ્તરનો નિર્વાહ કોઈને ભારે પડતો નથી. ચેટ્ટી, કપડાં અને મકાનની જરૂરિયાત દરેક વ્યક્તિ થોડા કલાકની મહેનતથી પૂરી કરી શકે છે. મીચ શહેરોની વાત અલગ છે, પરંતુ સાધારણ ગ્રામ્ય જીવન જીવીને ઉચ્ચ વિચારોની દૈવી સંપદા વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, જીવનની સાર્થકતા એમાં જ છે. એ લોકોની વાત અલગ છે, જેમની પર મહત્વાકાંક્ષાઓનું ભૂત રાવાણ, કંસ, દુર્યોધન, જરાસંઘ હિરણ્યકશ્યપની માફક સવાર રહે છે. એમને પણ ખાલી હાથે જ જવું પડે

છે. વૈભવ કોઈની સાથે ત્રયો નથી. ઉપભોગની મર્યાદા પણ બહુ સીમિત છે. બાકીનો વૈભવ તો જેમનો તેમ રહી જાય છે. બીજા લોકો જ તેમાં મોજ મજા કરે છે.

જો કોઈને દૂરદર્શી વિવેકશીલતાનું એકાદ પ્રકાશ કિરણ મળે તો તેને નવેસરથી વિચાર કરવો પડશે. મહત્વાકાંક્ષાઓ ઓછી કરી એ ઉદ્દેશ્ય પર વિચાર કરવો પડશે, જેના માટે આ દેવદુર્લભ મનુષ્ય જન્મ પવિત્ર અમાનતાના રૂપમાં આપવામાં આવ્યો છે.

જેઓ માડરીયા પ્રવાહથી અલગ થઈ જીવન સંપદાનો સદુપયોગ પર વિચાર કરી શકે છે, એમને એક નવો દૈદ્યકોણ અપનાવવો પડે છે, ઉન્માદી હવસ પર અંકુશ લગાવવો પડે છે અને હલકું-ફૂલકું જીવન જીવવાની આદર્શવાદી દિશાધારા અપનાવવી પડે છે. ઓછા ખર્ચનું જીવન, નાનું પરિવાર. કુટુંબીજનોને સ્વાવલંબી સુસંસ્કારી બનાવવાનું પ્રશિક્ષણ જેમને પણ અનુકૂળ લાગવા માંડશે, તેઓ જોશે કે નિર્વાહની સમસ્યા કેટલી સામાન્ય હતી અને તે કેટલી સરળતાપૂર્વક ઉકલી ગઈ. સમયનું વિભાજન વ્યવસ્થિત કરી લેવામાં આવે તો સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બંને સધાય છે. બંને વચ્ચે સાચું સંતુલન બેસે છે.

આઠ કલાક કમાવા માટે, પાંચ કલાક નિત્ય કર્મ તથા અન્ય કામ માટે ખર્ચ કરવામાં આવે તો વીસ કલાકમાં બધાં જ સાંસારિક કામ પૂરાં થઈ જાય છે. બાકી બચેલા ચાર કલાક પરમાર્થ માટે સુરક્ષિત રાખી શકાય છે. આજસ અને પ્રમાદ, અનિયમિતતા, અસ્તવ્યસ્તતાની આદત જોય તો અનેક નાનાં-મોટાં કામ કાલ પર છોડવામાં આવે છે અને પછી એ કામ અધૂરાં જ રહી જાય છે. પરંતુ જો જાગરૂકતા અને નિયમિતતા અપનાવવામાં આવે તો સાંસારિક કાર્યો સિવાય પરમાર્થનાં કામ પણ થઈ શકે છે. યાદ રહે કર્તવ્ય પાલન અને પુણ્ય પરમાર્થ આ બે જ ભગવાનની ઉચ્ચસ્તરીય આરાધનામાં સામેલ કરવામાં આવે છે.

વ્યક્તિ અને પરિવારનું નિર્માણ આજની સૌથી મોટી જરૂરિયાત છે, તેને યુગધર્મનો નિર્વાહ પણ કહી શકાય છે. તેના માટે દરેક વિચારશીલ, ભાવનાશીલ વ્યક્તિયોએ સમયદાન આપવું જોઈએ સાથે જ માનવી ગરિમાના પુનસ્થાપન માટે સાધન સરળતાથી લેગા કરી શકાય એ માટે પોતાની કમાણીમાંથી થોડો ભાગ અલગ કાઢવો જોઈએ. દરેક ભાવનાશીલ વ્યક્તિએ પોતે જે સમાજમાં જન્મ્યો, ઉછર્યો અને સમર્થ બન્યો છે, તેનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

વ્યક્તિવાદ જ બધી જ સમસ્યાઓ અને અનાયારોનું ઉદ્ગમ છે. જ્યાંથી તે સમૂહવાદ, સમાજવાદની નીતિ અપનાવે છે, હળી-મળીને રહેવાની અને વહેંચીને ખાવાની મનોભૂમિ બનાવે છે, કાર્યપદ્ધતિ અપનાવે છે, ત્યાંથી જ માનવી ગરિમાનો નિર્વાહ શરૂ થાય છે. એ સમૂહવાદનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ એક જ છે, પોતાના શ્રમ અને સાધનોનો શક્ય એટલો વધારે ઉપયોગ લોક કલ્યાણ, સત્પ્રવૃત્તિ સંવર્ધન માટે કરવાનું શરૂ કરે.

જો ઉદાત્તવાદની દૈષ્ટિથી વિચારવામાં આવે તો એ જ નિષ્કર્ષ પર પહોંચવું પડે છે. સદ્ગુણ જ વ્યક્તિની સાચી સંપત્તિ છે. તેના આધાર ઉપર જ ભૌતિક અને આત્મિક સંપદાઓ, સફળતાઓ મળે છે. સેવા, સાધના વગર આ સદ્ગુણોની વૃદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારે સંભવ નથી. ખેડી પીસનારના હાથ અનાયાસ જ લાલ થઈ જાય છે. સેવા, સાધના અપનાવીને કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવમાં ઉન્નુટતાનો સમાવેશ કરી શકે છે. માત્ર કલ્પના કરવાથી યા સદ્ગુણોના સંબંધમાં વાંચવા સાંભળવાથી તો માત્ર જાણકારી જ મળે છે. એમને જીવનચર્યામાં ઉતારવા જોય તો સદ્ગુણો માટે પરમાર્થ પ્રયાસોને સામેલ કરવા પડે છે.

વિશુદ્ધ વ્યક્તિગત સ્વાર્થની દૈષ્ટિથી જોવામાં આવે અને થોડી

દૂરદશીતા અપનાવીએ તો જોવા મળશે કે સ્વાર્થ પરાપણ જીવનની તુલનામાં સેવાભાવી જીવનચર્યા દરેક દૈદ્યે લાભદાયક રહે છે. સંસારમાં જેમણે સેવા-સાધનાનો માર્ગ અપનાવ્યો છે તેઓ કોઈપણ દૈદ્યથી નુકસાનમાં રહ્યા નથી. પોતાની પ્રામાણિકતા, પ્રખરતા, ભાવસંવેદનાનું સ્તર ઊંચું સાબિત કર્યા પછી જ કોઈ વ્યક્તિ સર્વ સાધારણનો વિશ્વાસ મેળવી શકે છે. આ વિશ્વાસના આધાર પર જ કોઈને મોટાં જવાબદારીવાળાં કામ સોંપવામાં આવે છે. નેતૃત્વ પણ એ લોકોને જ સોંપવામાં આવે છે. આગળ ચાલીને આજ પ્રામાણિકતાં નાનાં-મોટાં પદોની પસંદગીમાં કામ આવે છે. એમને સર્વાનુમતે પસંદ કરવામાં આવે છે. સરકારમાં પણ એમને જ મોટી જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવે છે. સામાજિક, રાજનૈતિક, ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં પણ એમને જ નેતૃત્વની કમાન સોંપવામાં આવે છે. લોકોના સહયોગથી જ કોઈને ઊંચા ઉઠવાનો અવસર મળે છે, ભલે પછી તે વ્યાપારિક સ્તરનો કેમ ન હોય ? પ્રામાણિક દુકાનદારો જ પોતાની વિશ્વસનીયતા સાબિત કરી વધારેને વધારે ગ્રાહકોનો સહયોગ-સમર્થન પ્રાપ્ત કરે છે અને ઝડપથી પ્રગતિ પથ પર આગળ વધતા જાય છે. ચોરી-ચાલાકીથી જેઓ જે કંઈ મેળવે છે, તે બધું દુર્વ્યસનોમાં હવાની માફક ઉડી જાય છે. જેઓ બીજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે છે, એમને જ સ્થિરતા અને પ્રગતિનો સાચો લાભ મળે છે. આ પ્રકારનું પ્રમાણ રજૂ કરવા માટેનો સૌથી સરળ ઉપાય એ છે કે શક્ય એટલો વધારે સમય જન સેવા માટે ફાળવવામાં આવે.

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પ્રશંસનીય નેતૃત્વ કરનારા સત્પુરુષોની સૂચી પર ભાવનાઓનો સમાવેશ નજર નાખવામાં આવે તો તેમાંથી એક જ તથ્ય બહાર આવે છે કે જેમણે પોતાની જીવનચર્યામાં સદ્ભાવનાઓનો સમાવેશ કર્યો, લોક સેવાના ક્ષેત્રમાં આગળ આવીને કામ કર્યો, એમને

ધન યા પુરસ્કાર ભલે ન મળ્યા હોય, પરંતુ લોકોનો સહયોગ અને સન્માન નિશ્ચિત રૂપથી મળ્યું છે. આ ઉપલબ્ધિ સારા બીજને ફળદ્રુપ જમીનમાં વાવવાની માફક છે, જે સમયાનુસાર વધી, ફળે-ફૂલે અને પોતાની ગરિમાથી આખા વાતાવરણને સુગંધિત બનાવે છે. એમને વિશિષ્ટતા અને વરિષ્ઠતા મળે છે—આ પણ એક ગૌરવની વાત છે. તેને મેળવીને વ્યક્તિ ધન્ય બની જાય છે. આવા લોકો આર્થિક દૈષ્ટિથી પણ નુકસાનમાં રહેતા નથી. નેતૃત્વના ક્ષેત્રમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ એવો જોવા મળશે નહિ, જેને પોતાના નિર્વાહનાં સાધન મેળવવવામાં મુશ્કેલી પડતી હોય. ભગવાનની મૂર્તિ પર હંમેશાં ફૂલ વરસતાં રહે છે. સેવાભાવી વ્યક્તિ પ્રતિષ્ઠાનો મેળવે જ છે, સાથે જ જરૂરી સુવિધાઓથી પણ એમને વંચિત રહેવું પડતું નથી.

